

ҲУКУМАТИ ВИЛОЯТИ СУҒДИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

АКАДЕМИЯИ ИЛМҲОИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

**Институти таърих, бостоншиноса ва мардумшиносии
ба номи Аҳмади Дониш**

**ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ ХУЧАНД БА НОМИ АКАДЕМИК
БОБОҶОН ҒАФУРОВ
МАРКАЗИ ТАДҚИҚОТИ ГУМАНИТАРИИ ЮНЕСКО**

ПРОФЕССОР АБДУЛЛОҶОН ИСҲОҚОВ

Ба муносибати 70-солагии доктори
илмҳои таърих Абдуллоҷон Исҳоқов

**САРАЗМ ВА ПАНҶАКЕНТИ СУҒД -
ОҒОЗИ ТАМАДДУНИ ХАЛҚИ ТОҶИК**

Муҳарири масъул
академик Нуъмон Неъматов

Душанбе - Хуҷанд 2005

Исҳоқов Абдуллоҷон

Саразм ва Панҷакенти Суғд - оғози тамаддуни халқи тоҷик

Китоб аз се қисм иборат мебошад: қисми якум «Саразм оғози тамаддуни тоҷикон» Китоб аз руи натиҷаи ҳафриёти шаҳраки Саразм, ки дар замонҳои сангу мису биринҷи арзи вуҷуд дошт, навишта шудааст. Муаллиф исбот менамояд, ки ниёғони мо ҳануз дар ҳазорсолаҳои IV-III пеш аз милод, яъне зиёда аз 5500 сол қабл аз замони мо дорои маданияти кишоварзи, чорводори, ҳунармандӣ ва шаҳрсозӣ буданд. Ба замми ин онҳо истеҳсоли тилло, нуқра, қурғошим, мис, биринҷиро ба дараҷаи аъло медонистанду бо марказҳои маданияти кишварҳои Осиёи Миёна ва Шарқи Наздик робитаи тичорати дошанд.

Қисми дуюм «Панҷакенти Суғд дар замони қадим ва ибтидои асрҳои миёна» Дар китоби мазкур таърихи қадимаи шаҳри Панҷакент, ки дар натиҷаи ҳафриётҳои зиёда аз 20 ёдгориҳои археологӣ ҳудуди шаҳру деҳоти он, навишта шудааст.

Қисми сеюм «Бостоншиносии барҷастаи тоҷик Абдуллоҷон Исҳоқов: ҳаёт, фаъолияти илмӣ ва ҷамъиятӣ ва феҳристи асарҳо» Ин қисми китоб дар бораи ҳаёт ва фаъолияти олими барҷаста, шодравон Абдуллоҷон Исҳоқов нақл мекунад. Китоб ба 70-солагии олим бахшида шудааст.

Китоб хеле шавқовар ва хонданбоб аст. Аз ин ру, ҳар як ҳаводори таъриху фарҳанг метавонад, онро мутолиа кунад ва бо осори тамаддуни аҷдодони суғдиёни қадиму тоҷикони муосир шинос шавад. Китоб ба хонандагони мактабҳои миёна, донишҷӯёни донишгоҳҳои оливу миёнаи махсус, тоҷирон, таърихшиносон, иқтисодчиён ва файласуфҳо дастури хубе мебошад.

Муқарриз — профессор Усмонҷон Ғаффоров

Нашриёти _____
Хучанд соли 2005

АБДУЛЛОҶОН ИСҲОҚОВ

САРАЗМ - ОҒОЗИ ТАМАДДУНИ ТОҶИКОН

Душанбе-Хуҷанд

2005

А.Исҳоқов

Саразм оғози тамаддуни халқи тоҷик

АЗ МУАЛЛИФ

Рақами 13-ро баъзеҳо беҳосият мегуянд. Оё ҳамин тавр аст? Камина 13 сентябри соли 1976-ро ба неки ёд меоварам. Ҳар касро рузе, воқеае ҳаст, ки абади ба хотираш нақш бастааст ва он барои ман ҳамин руз аст. Он руз ва ҳодисае, ки дар он руз ба вуқӯ пайваст, тақдирӣ ояндаи фаъолияти илмӣ маро ҳал кард ва зиндагии ман гуё маънии ҳақиқии худро дарёфт. Он руз рузи кашфиёти шаҳраки қадимаи Саразм аст.

Аввалин кашфиёти бостонии сарзамини тоҷиконро қӣ намедонад? Бале, он қалъаи Абаргари болои кӯҳи Муғ, ки дар наздики деҳи Хайрободи Фалғари водии Зарафшон (ноҳияи Айнии имруза) ҷойгир аст, мебошад. Он соли 1932 тавассути ҷупон Ҷураали Муҳаммадали кашф шуд. Вай аз доманаи қалъа сабатчаеро дарёфт намуд, ки дохили он пури ҳуҷчатҳо ва навиштаҷоти суғди, хитой ва арабӣ буданд. Сабатчаи таърихӣ даст ба даст, шаҳр ба шаҳр гашта, аз назари суғдшинос А.А.Фрейман ва арабшинос И.Я.Крачковский гузашт. Маълум шуд, ки ҳуҷчатҳои дарёфтаи марди оддӣ, бесавод ҳазинаи пурқиматанд. Онҳо ҳуҷчатҳои ҳокимони Панҷакенти қадима буда, ба ибтидои садаи VIII тааллуқ доранд. Ба туфайли ин кашфиёт дар сарзамини мо кофтукови бостоншиноса оғоз ёфт. Он соли 1933 бо экспедитсияи А.А.Фрейман оғоз ёфт. Аз ҳамон сол инҷониб ихтисосмандони зиёди соҳаи илми бостоншиноса сирру асрори суғдиёни водии Зарафшонро меомузанд.

Ҷустуҷуӣҳои мукамал минбаъд сар шуданд. Ташаббускори он фарзанди баруманди тоҷик, таърихшинос Бобоҷон Ғафуров буд. Соли 1946 бо ҳидояти у шарқшиносон А.Ю.Якубовский, А.М.Беленитский, М.М.Дяконов дар Тоҷикистон ба ҷустуҷуӣҳои бостоншиноса пардохтанд. Водии Зарафшону Ҳисору Вахш, ноҳияҳои Хатлону Дарвоз, кӯҳистони Қаротегину Бадахшон мавзеҳои саёхаташон буд. Онҳо кӯҳ ба кӯҳ, тал ба тал гашта, ёдгориҳои зиёдеро, таи талу теппаҳо ҷойгир буданд ба ҳисоб гирифтанд. Қарор шуд, ки ҷустуҷу аз харобаҳои Панҷакенти қадим оғоз ёбад. Ҳамин тавр соли 1947 Экспедитсияи бостоншиносии Суғду тоҷик дар хафриётҳои Панҷакенти қадим таъсис ёфт, ки мунтазам қариб 60 сол инҷониб амал мекунад. Даҳҳо рисолаҳо, асарҳои илмӣ-оммави, ҳазорҳо мақолаҳо ин аст натиҷаи он кӯшишҳои тадқиқотҳои. Ҳамчунин, беҳтарин намунаҳои осорҳои ҳунару санъати ниёгонамон дар шаҳрҳои Душанбе, Тошканд, Маскав, Ленинград, ҳамчунин Токио, Гавана, Сюрих, Мюнхен намоиш дода шудаанд. Пажӯҳишгарону донишҷуёни марказҳои илмӣ машҳури ҷаҳон монанди донишқадаҳои Гарварди Амрико, Оксфорди Инглис, Сорбоннаи Фаронса дар омузиши таърихӣ фарҳанги мардуми Шарқ бозёфтҳои кашфиётҳои муҳаққиқони моро истифода мекунанд. Бояд гуфт, ин тадқиқот оламиёро танҳо бо саҳифаҳои рангини таърихӣ фарҳанги пеш аз исломӣ арафаи исломии сокинони Мовароуннаҳр шиносӣ мекард. Ин мардум бо номи суғдиёну

мамлакатошон ба унвони Суғд машҳур аст. Ин ҷо саволҳо ба миён меомад. Ин мардумон киҳоянд, омадаанд ё муқимия? Ва бозёфтҳо дар ин бора чизе санад намедоданд. Боз муайян карда мешуд, сарчашмаи тамаддуни ин мардум - суғдиён аз кадом давра оғоз ёфтааст.

Ибтидои тамаддуни ҷамъияти инсонӣ аз кишоварзиву чорводорӣ оғоз ёфта. Ин амри воқеист. Он таърихи 10-8 ҳазорсола дорад. Калимаҳои «Суғд» ва «суғдиён» қариб 3 ҳазор сол пеш арзи вучуд кардаанд. Ин аст, ки бозёфтҳои таърихии сеҳазорсолаи то соли 1977 дастрасгашта низ ибтидои тамаддуни суғдиён шуда наметавонанд. Дарвоқеъ, бостоншиносоне, ки дар болооби водии Зарафшон ҳафриёт мегузарониданд, монанди А.И.Тереножкин, А.М.Белениский, А.П.Окладников, Н.Н.Негматов, В.А.Ранов, Б.И.Маршак, Б.Я.Ставиский, Ю.Ё.Ёқубов, В.И.Распопова ба хулосае омада буданд, ки тамаддун дар ин водӣ дар замонҳои сангу биринҷ ташаккул ёфтааст. Вале гуфтаҳои онҳоро бурҳони қотеъ набуд, то ҳол ёдгориёе кашф нашуда буд, ки дар бораи

А.Исҳоқов

Саразм оғози тамаддуни халқи тоҷик

тамоми паҳлуҳои зиндагии замони сангу биринҷ тасаввуроти пурра диҳад. Агар ёдгори мебуд, бояд он аз деҳшаҳре ё шаҳраке иборат мешуд, ки шаш-панҷ ҳазор сол пеш аз замони мо пайдо шуда аст. Дар он биноҳои ҷамъияти, маъбаду бӯстонсаройҳо, кишоварзӣ, чорводорӣ, ҳунармандӣ ва тичорати бояд мавҷуд мебуд.

Боло ман рузи фаромушнашавандаи ҳаётанро ёд овардам. Он руз 13 сентябри соли 1976 мебошад, ки дар он руи хабарӣ як сокини оддӣ, хокпоши деҳаи Авазалии ноҳияи Панҷакент Ашӯрали Тайлонов, ёдгори қадимтарини сарзамини имрузаи тоҷикон-шаҳраки Саразм («Сари замин») кашф шуд.

ТАВЛИДИ ТАДБИР

Ҳавои форам шамоли димоғи маро, ки болои теппа истодаам, тозаву сарамро сила мекунад. Гузаштагони мо ҳам сайри теппаву саҳроро дуст медоштанд. Макони зисти бостоншинос ҳам имруз саҳрову теппа аст. Вай ру руи даҳҳо теппаҳо қадам зада, сафолпораву устухонпораҳоро меғундорад, агар ба ҳадафаш нарасад, боз теппаи дигарро аз назар мегузаронад, то хулосае барорад аз он. Агар чизе барои худ кашф кунад, дар рӯзномааш қайд мекунад. Сари бостоншиносро боди саҳро сила кардасту рӯяшро хоки теппаҳо дудандуд кардаанд. Он чизе, ки ӯ мекобад ёдгории бостонисту касбе, ки ӯ дорад, бостоншиносист. Ёдгориҳои археология, ки таърихи ҳазорсолаҳо доранд, то замони мо ба тариқи баландию теппаҳо омада расидаанд. Тамоми сирру асрор зери ҳамин хоктудаҳост. Сирру асрори онҳоро, ки касе надидаву ношунидааст, маҳз бостоншиносон, ки онҳоро юниониёни қадим археолог-бостоншинос номидаанд, кушода метавонанд.

Тақдир маро бостоншинос кард. Зиёда аз 40 соли умрамро ба ин кор бахшидам, якчанд кашфиёте маро даст дод, ки аҳамияти ҷаҳони пайдо карданд: аввал алифбои суғдиён, бустонсароии ҳокимони Панҷакенти қадим, кушку диҷҳои заминдорон ва минбаъд ёдгориҳои деҳаҳои Зебон, Қуштеппа, Шурча, Филмандар, Косатарош, Бедак, Хунгарон, Равот, Роҷ, Мазори Шарифи ноҳияи Панҷакент. Ҳамаи бозёфтҳо ҳарчанд бузург буданд, маро қонеъ карда наметавонистанд. Охир, онҳо таърихи духазору панҷсадсола доштанду бас. Вале таърихи 2500-соларо, ки ибтидои таърихи миллати ман - суғдиёну бохтариҳо решаи зиёда аз 5000-сола дорад. Агар заминаи таърихи намедошт, агар қадимтар намебуд, ҷа тавр Мароқанд (Самарқанди имруза), Киропол (Куркати имруза), Хучанд ва чанд шаҳри дигари машҳур пайдо мешуд, ҳатто то юриши Искандари Мақдуни (садаи IV пеш аз милод) онҳо ба марказҳои тамаддуни сокинони Мовароуннаҳр табдил меёфтанд?

Кашфиётҳои бостоншиноси Фаронса Анри-Пол Франкфорт дар Шуртуқай, бозёфтҳои олими Шуравя В.И.Сарианиди дар Дашлии Афғонистон, А.А.Аскарлов дар Сафолтеппаи назди Шеробод, Б.А.Литвинский, П.Т.Пянкова, Х.Муҳиддинов, В.С.Соловёв дар водиҳои Вахшу Ҳисор, А.М.Беленитский, Б.И.Маршак, В.И.Распопова, Ю.Ёқубов, Я.Ғуломов, А.Аскарлов, У.Исломов дар водии Зарафшон ибтидои тамаддуни мардуми Суғду Бохтарро ба ҳазорсолаҳои III-II пеш аз милод баробар мекарданд. Пас ҷа тавр ба хулоса наоем, ки сарзамини ниёгонамон то забткориҳои юниониён яке аз кишварҳои ободу тараққиқардаи Мовароуннаҳри Осиёи Миёна буд?! Агар Мовароуннаҳр обод намебуд, Искандарро ҷа зарурият буд забти ин сарзамин?

Маҳз аз ин сабаб бетоқат будам, ман кашфи ёдгории қадимтарро интизор будам. Дар ноҳияи Панҷакент ёфтани чунин ёдгорӣ мақсади асосии зиндагии ман гардид. Ниҳоят ба мақсад расидам, ёдгорию, ки сарчашмаи тамаддуни суғдиёну тоҷиконро бошад, дарёфт шуд. Он дар соҳили чапи дарёи Зарафшон, дар сари шоҳроҳи Панҷакент-Самарқанд, дар наздикии деҳаи Саразм, 15 километр ғарбтари шаҳри Панҷакент ҷойгир буд.

Ҳоло ин сатрҳоро навишта истода, наметонам ба кашшофи ин ёдгорӣ, маъюби Ҷанги Бузурги Ватани Ашуралӣ Тайлонов ва духтари у Ҷамила Бобомуродова чи тавр боз як бор садҳо ташаккур гуям. Соли 1976 Ҷамилаи 8-соларо падараш Ашуралӣ ба шаҳр овард. Духтарча хоҳиш кард, осорхонаро тамошо кунад. Иттифоқан, онҳо ба осорхонаи ба номи Рудаки ворид гаштанд. Падар аз паси духтарчааш гашта ба ин ё он экспонат таваҷҷуҳ зоҳир мекард. Инак, чашми у ба табарчаи гачие меафтад. Ин табарча нусхаи табари биринҷии аз деҳаи Ёрии ноҳия ёфташуда буд. Ашуралӣ аз корманди осорхона синну соли табарро пурсон мешавад, баъд изҳор мекунад, ки хангоми хонасози у низ чунин табарро ёфтааст, агар барои осорхона лозим бошад, у метавонад онро тўхфа намояд.

А.Исҳоқов

Саразм оғози тамаддуни халқи тоҷик

Вақте ин хабарӣ хушро ба ман расониданд, ба гушам бовар накардам. Зеро он аз як воқеаи оламшумул дарак меод, аз он чизе, ки интизораш будем. Ҷамона ба мошини экспедитсионӣ савор, ба деҳаи Авазали ба ҷустуҷуи Ашуралӣю бозёфти у баромадам.

Ҷамин тавр сентябри соли 1976 қадимтарин шаҳраки Суғдиён - Саразм кашф гардид.

Пеш аз оғози ҳафриёт, аз рӯи анъана масоҳати ёдгорӣ ва мавқеи ҷойгиршавии онро муайян кардем. Бо лаборанти маркази бостоншиносии дар Панҷакент будаи Институти таърих, бостоншиносия ва мардумшиносии АИ Ҷумҳурии Тоҷикистон Усмонҷон Эшонқулов (ҳоло номзади илми таърих) ва Ашуралӣ Тайлонов майдони ёдгорию бо қадам ҳисоб кардем. Нишонаҳои асосии сафолпораю қабатҳои замин водор карданд, ки майдони ёдгорию қариб 100 гектар тахмин намоем. Ҳидояти дигар, болои ёдгорӣ аз асри VI сар карда, деҳаҳои нав, биноҳои маъмурия, хонаҳои истиқомати бунёд шуданд. Дар болои қабати маъдани ёдгорӣ имруз деҳаҳои Раҷабали, Авазали, Ғурач ва Соҳибназар ҷойгиранд, дар натиҷа зиёда аз 40 гектари ёдгорӣ осеб дидааст. Илова ба ин қисми дигари ёдгорӣ зеро биноҳои мактабу фермаҳо ва киштзорҳои ҷамъияти мондаанд. Омузиши онҳо низ ноимконпазир аст.

Бо вучуди ин зиёда аз 35 гектари майдони ёдгорӣ, ки таи ҳазорҳо сол ҷароғҳои сокинони мардуми гирду атроф буданд, нисбатан кам осеб дидаанд. Бо вучуди ин ногуфта намонад, ки баъзе солҳо барои кишти лалми ин майдон бо ҷуфти гов ва баъд бо трактор шудгор карда мешуд, бинобар ин қабати маъдани болоии ёдгории Саразм, ки замоне хонаҳои истиқомати, бустонсаройҳо, оташкадаю устохонаҳо вучуд доштанд, қариб боқӣ намонд.

Як-ду сухан дар бобати релефи шаҳраки Саразм. Он дар мавзеи нисбатан баланд сохта шуда буд. Ҳоло тӯли он аз ғарб ба шарқ ба 1500 метр ва бараш аз шимол ба ҷануб бо 400 метр (дар самти ғарбӣ), то 800 метр (дар самти шарқӣ) тул қашидааст. Дар қисми ҷанубии шаҳрак замоне қуле буд, ки сокинони Саразм онро Оимқул меномиданд. Дар айни замон аз он осоре намонда, ҷояш ба замини кишт табдил ёфтааст. Тахмин меравад, ки сокинони Саразм оби қуло барои кишоварзӣ, ҷорводорӣ ва зарурияти хоҷагӣ истифода мекарданд. Ҷарчанд дарёи Зарафшон аз шимолтари Саразм ҷорист, аҷдодонамон оби онро истифода намебуданд, зеро маҷрои дарё тағйирёбанда буд, сатҳи об зиёда аз 20 метр аз шаҳраки Саразм паस्त аст.

Ҳафриёти Саразм тирамоҳи соли 1976 оғоз ёфт. Аввалин қорамон он буд, ки хандаки ҳаҷмаш 2x4 метр кандем. Давраҳои таърихи ва ғафсии қабатҳои маъдани муайян гардид. Пеши чашм гуё нуре падида омад, ки ба қарри таърих мерафт. Аз он аён мегардид, ки Саразм ба замони энеолит (сангу мис) ва биринҷ мансуб аст. Ин давра таърихи 5000-5500 сола дорад. Вале ин ҳоло фақат фарзияи мо буд. Барои ин бурҳоне қотей лозим буд, ки дар якҷанд ҷойҳои ёдгорӣ хандакҳо кофта, дар яке аз онҳо ҳафриёти бостонӣ гузаронем.

Аз он вақт 20 сол гузашт. Дар ин муддат кормандони маркази бостоншиносии Панҷакент дар шаҳраки Саразм 12 шуфр ва 11 ҳафриётгоҳро тадқиқ намуданд. Дар ин қори пурмашақату масъулиятнок бостоншиносон Усмонҷон Эшонқулов, Нозуқой Исҳоқӣ, Раҳматҷон Тоҳирӣ,

Абдурауф Раҳима, Шарофиддин Файзулло, Саидмуроди Бостонгуҳар, Ҷамшеди Абдулло ҳиссаи сазовор гузоштанд Натиҷаи кашфиёт дар нашриёти даврия, дар мақолаҳои илмии маҷаллаҳо ва ҳамчун китоби алоҳида бо номи «Саразм» ба забони русӣ (соли 1991) ба таърифи расидаанд.

Аз соли 1977 бостоншиносони намоёни собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ ва хориҷӣ ба Саразм таваҷҷуҳ зоҳир карданд. Онҳо бо аҳбори илмии бостоншиносони тоҷик қаноатманд нагардида, худ ба Панҷакент ташриф оварданд ва бо бозёфтҳои кашфиётҳои аз наздик шинос шуда, ба мавқеи шаҳраки Саразм дар илми бостоншиносии кишварҳои Шарқ баҳои арзанда доданд.

Давоми солҳои 1977-1980 бостоншиносони шинохтаи собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ А.М.Беленитский, В.М.Массон, Б.А.Литвинский, Р.М.Мунчаев, А.А.Аскарлов, Н.Н.Неъматов, бостоншиносони хориҷӣ Филипп Колл (1979-ИМА), Анри Пол Фракфорт, Бертил Леоне (1979-Фаронса), К-К Ламберг Карловский (1983-ИМА) ва даҳҳо дигар дар дохили димна, толорҳо, иморатҳо, маъбадҳои Саразм қадам заданду бо асрори ин шаҳраки қадима ошно шуданд.

Охируламр қор бо он анҷомид, ки бостоншиносони амрикову фаронсаӣ хоҳиши дар Саразм гузаронидани ҳафриёти якҷояро ба миён гузоштанд. Ҷамин тавр ҳамкориҳои бостоншиносони тоҷику хориҷӣ оғоз ёфт. Ин далели он буд, ки ёдгориҳои ниёгонамон, на фақат барои омӯзиши сарчашмаи тамаддуни тоҷикон, балки аҳамияти ҷаҳонӣ низ дорад.

Ниҳоят пас аз гуфтугуи тарафайн байни АУ Тоҷикистон, Фаронса ва Амрико ин муддао амалӣ гардид. Аввалин шуда, тобистони соли 1984 баҳри кашфи асрори Саразм бостоншиносони Фаронса Анри Пол Франкфорт ва Роланд Безенвал омаданд. Онҳо дар ҳафриётгоҳ, ки номи рақами 7-умро дошт, қорро сар карданд. Бостоншиносони Донишгоҳи Гарварди штати Массачузетс Амрико К.К.Ламберг-Карловский ва Филипп Колл низ соли 1985 ба Панҷакент омада, дар шаҳраки Саразм ду шурфи санҷиши кофтанд. Дар натиҷа онҳо ба хулосаи қадима оид ба таърихи 5000-5500 солаи тамаддуни Саразм ҳамфикр шуданд. Якҷоя мақолае навишта шуд, ки дар он чунин сатрҳо дарҷ гардиданд: «Саразм нафақат яке аз марказҳои қадимтарини тамаддуни кишоварзӣ, қорводорӣ, ҳунармандии Мовароуннаҳри Осиёи Миёна, балки тамоми Шарқи Наздик - Ирон, Баҷулистон (Покистон -А.И.), Афғонистону Ҳиндустон низ ба шумор меравад»

Бо вуҷуди ёдгориҳои зиёди таърихӣ, мо - панҷакентиён ёдгориеро ба монанди Саразм орзу мекардем, дар сарзамини суғдиён мавҷуд будани чунин ёдгориеро қасе пешгуи қарда наметавонист. Вале, мо ёдгориҳои безаволро бозёфт қардем, ки решаҳои қадимтарини тамаддуни суғдиёну тоҷиконро равшан мекунад.

Бояд гуфт, ки дар зарфи 20 соли ҳафриёт (солҳои 1976-1996) аз 100 гектар майдони шаҳраки Саразм ҳамагӣ як ҳектари он қушода шуду қалос. Вале, он ҳам имконият дод сарчашмаи тамаддуни ниёгонамонро бо тамоми бузургиву ҳастиаш ба дӯстдорони таъриху фарҳанг баррасӣ намоем. Вале ин маънии онро надорад, ки бо бозёфтҳои имруза тамоми тамоилҳои таърихи қадимаи ниёгонамонро равшан намудаем. Қӣ медонад, дар қабри 99 ҳектари наомухтаи шаҳраки Саразм қӣ сирру асрорҳо ниҳонанд?! Кашфиёте, ки то ҳол ба мо муяссар гардид, қатрае аз уқёнуси беканори тамаддуни ниёгонамон мебошад. Аз ин ру, ба имрузиёну ояндагон лозим меояд, солҳои сол ин ёдгориеро биомузанд.

То имруз мо аз қабри қадим чӣ қорро кашф намудаем, қадом бозёфтҳои нодири фарҳангро дарёфтем? Пеш аз қадим аз қабри қадим зиёда аз 150 қадимҳои истиқомати, 4 қадимҳои

оташпарастон, як анбори ғалланигоҳдории ҷамъияти, як бустонсаро бароварда шуд. Маълум шуд, ки сокинони Саразм бо ҳавлиҳои кушод, кучаву тангкучаҳо байни худ рафтуо доштанд. Ҳоло мо дар даҳо ҳавлию 3- кучаи аробагард ва 2-тангкучаи пиёдагарди шахраки Саразм роҳ гашта, аз завқи баланди маданияти шахрсозии ниёгонамон ҳаловат мебарем. Бозёфтҳои мо асосан аз анҷоми рузгор, зебу зиннати тиллоӣ, нуқрагин, мисӣ, биринҷӣ, сангҳои гуногун ва устухонҳои ҳайвоноту паррандаҳо иборатанд. Зарфҳои сафолини мунаққашу сангини суфташуда ва порчаҳои

нақшҳои деворнигорҳо аз санъати баланди ҳунармандии гузаштагонамон шаҳодат медиҳанд.

Оид ба кашфиёти таъриху фарҳанг минбаъд ба тафсил нақл хоҳем кард.

А.Исҳоқов

Саразм оғози тамаддуни халқи тоҷик

ХОНА ВА ОИЛАИ АВВАЛИН

Касе гуфта наметавонад аввалин бинои истиқоматиро кӣ сохтааст, кай ва дар кучо? Зиннаи аввалини таърихи инсон ҳоло равшан нест. Дар айни замон дар тамоми қитъаҳои олам ҳафриёт ва омузиши бостоншиносӣ гузаронида мешавад. Ҷуяндагони таърихи куҳан дар қитъаҳои Африқову Австралию, Амриқову Аврупо ва Осиё бо ҳафриёти бостонӣ машғуланд. Ҳар як бостоншинос далелу бурҳонҳои худро дорад ва аз руи кашфиёти худ таърихи тамаддуно шарҳ медиҳад. Вале шарҳи тарзи зиндагонии одамони замони асри санг қариб яқсонанд. Аз ин ру, ба кашфиёти бостоншиносони дунё такя намуда, гуфта метавонем, ки одамони замони асри сангӣ 10-15 ҳазор сол пеш ҳангоми хуноқӣ ва серборишӣ дар готҳо, қамарҳо ва заминканҳо зиндагонӣ мекарданд. Тобистон бошишгоҳҳои онҳо соҳили дарёҳо, кулҳо ва чашмаҳо буданд. Албатта онҳо бесарпаноҳ набуданд. Ин сарпаноҳро онҳо аз шоху шипа, қамишу пусти ҳайвонот месохтанд. Ин гуфтаҳо асоси таърихи доранд. Тарзи ҳаёти зиндагонии одамони замони асри санг, дар илми бостоншиносӣ - ба давраҳои полеолит, мезолит ва неолит хосанд, ки таърихан дар тули аз як миллион то ҳафт ҳазор сол давом кардааст. Маданияти замони сангии Тоҷикистон дар асарҳои бостоншиносон А.П.Окладников, В.А.Ранов, Юсуфов, А.А.Амосова, Т.В.Филимонова шарҳу баён ёфтанд. Шахсони номбурда дар музофотҳои Фарғона, Зарафшон, Ҳисор, Вахш, Қӯҳистони Бадахшон ҳафриёт гузаронида, собит намуданд, ки ибтидои ташаккули одам дар ҳудуди Тоҷикистон таърихи миллионсола дорад.

Мо ба омузиши маданияти 6-5 ҳазорсолаи ниёгонамон машғулем. Ин давраи тараққиёти ҷамъияти инсониро бостоншиносон замони энеолит, асри сангу мис меҳисобанд. Ин давраи ибтидои ташаккули тамаддун мебошад. Одамони замони энеолитро одамони ботамаддуно маданиятноқ гуфтан мумкин. Зеро онҳо дар дохили хонаҳо истиқомат намуда, кишоварзӣ, чорводорӣ ва ҳунармандиро медонистанд. Ҳамин тавр, сокинони Саразм ҳам мардуми бофарҳанг буданд. Хато намешавад, гуем, Саразм ватани муҳандисони аввалини сарзамини Мовароуннаҳр буд.

Чӣ моро ба ин хулоса водор намуд? Пеш аз ҳама биноҳои истиқомати ва ҷамъиятии шахраки Саразм аввалин осори санъати меъморӣ Мовароуннаҳр мебошад. Ин ҷо алҳол ватани поҳсаҷиёну хиштрзон, биносозону дуредгарони аввалин аст. Ин имконият дод, ки ниёгони мо аз готу ғорҳо, қамару заминканҳо даст кашиданд дар ҷои кушод, дар руи замини ҳамвор ҷои истиқомат муҳайё кунанд.

Ҳафриёти Саразм, то ҷи андоза одда будани шакли биноҳои истиқоматии ниёгонамонро нишон медиҳад. Бинокорон хонаҳои истиқоматии шахсия ва ҷамъиятиро бо хишти хоми калонҳаҷми андозаи 48x24x10; 50x25x10; 52x26x10; 59-60x28-30x10x11 см. ва поҳсаҳо месохтанд. Поҳса ба 50-75 см, баробар буда, 2-2,5 метр баландӣ дошт. Саразмиён барои бадосту мустаҳкам шудани хиштҳо, ба лой қоҳи маҳини ҷаву гандумиро меандохтанд. Лойи поҳсаҳоро дар ҷои васеъ хобонида ба воситаи ҳайвонҳои қорӣ барзаговҳо, хару ҳаҷирҳо пухта мекарданд. Девори хонаҳою толорҳо аз ду тараф бо қоҳил андова карда мешуданд. Онҳоро дида ба устогию ҳалолқорӣ биносозон аҳсан нагуфтан мумкин нест. Таҷрибаи гузаронида собит намуд, ки ин қобил хонаҳо дар гармои тобистону зимистон ҳароратро муътадил нигоҳ медоранд.

Муайян шуд, ки истиқоматгоҳи саразмиён аз биноҳои бисёрхонаи алоҳида-алоҳида иборат буда, дар навбати худ дар ин биноҳо аз 2 то 5 оила зиндагонӣ мекарданд. Оилае, ки 3 то 5 нафар аъзо дошт, дар 2-4 хона ҷой мегирифт, истиқоматгоҳи як оила ҷамъулҷамъ 20-25 метри мураббаъро ташкил меод. Ин ҷунин маъно дорад, ки ҳар як узви оила дорои 5-7 метри мураббаъ ҷои истиқомат буд. Албатта, ин барои оилаи ҷамъияти ибтидоӣ кифоя мекард. Оиди тарзи ҷобачогузориҳои хонаҳои оилаҳои алоҳида ва биноҳои авлоди, ки

А.Исҳоқов

Саразм оғози тамаддуни халқи тоҷик

якҷанд оиларо муттаҳид мекарданд, бояд бигӯем, ки биноҳои калон асосан барои як авлод сохта мешуданд. Сардори авлод-падар аз руи салоҳиди худ хонаҳоро ба фарзандон ва хешовандон ҷудо карда меод. Дар навбати худ якҷанд биноҳои бисёрхонадори дар як ҷой сохта шуда ба қабилаи сернуфузе тааллуқ дошт. Миқдори нуфузи авлод 20-25 нафар буда, қабила 75-100 нафарро муттаҳид мекард. Аз ин ру, дар вақти сохтани хонаву биноҳо, талаботи ҳар як оила, авлод ва қабила ба ҳисоб гирифта мешуд. Агар хонаҳои истиқоматии оилаҳои як авлод ба ҳамдигар пайваст бошанд, хонаҳои авлодҳои алоҳида аз якдигар ҷудо ҷойгир буданд. Ҷавлиҳои кушод, кучаҳо ва тангкучаҳо биноҳои авлодиро аз якдигар ҷудо мекарданд.

Тарзи маскангирии қабилаҳо низ махсусияте дошт. Ҳар як қабила дар ҷои алоҳида ба худ биноҳо месохту мустақилона зиндагонӣ мекард. Барои он, ки ҳайвонҳои ваҳшӣ, аз қабили даррандагон ба сокинон таҳдид накунанд, онҳо атрофи биноҳоро бо девори умумӣ иҳота мекарданд. Аз руи ақидаи мо ин тарзи биносозӣ шакли аввалини пайдоиши деҳаҳо ва шаҳрҳоро ифода менамуд. Азбаски дар Саразм ҳоло девору шаҳру дарвозаҳои боҳашаматро пайдо нанамудаем метавон гуфт, ки сокинони Саразм аз тарафи душманон таҳдид карда намешуданд. Онҳо ба тарзи озод бе ягон хавфу хатар умр ба сар мебуданд. Ҳаёти ҷамъияти низ исботи гуфтаҳои болоист. Сохти ҷамъияти Саразм дар ҳазорсолаҳои IV-III модаршоҳӣ буд. Тахмин карда мешавад, ки ҳар як авлоду қабила пешвои худро аз қабили занҳои донову ҷасур интихоб мекард. Зан аз болои тамоми масъалаҳои зиндагонӣ сарвари мекард. Ин маънои онро надорад, ки мардҳо аз ташвиши зиндагӣ озод буданд. Баръакс ҳамаи заруриятҳои зиндагӣ дар гардани мардҳо буданд. Онҳо бо биносозӣ, кишоварзӣ, шикорчигӣ, моҳидорӣ ва чорводорӣ машғул буданд. Зисту зиндагонии оила, авлод ва қабиларо таъмин мекарданд. Вақте ки дар охири ҳазорсолаи III пеш аз милод, кишоварзӣ, чорводорӣ, ҳунармандӣ ва ҳаёти маънавию сиёсӣ пеш рафтӣ дар байни авлоду қабилаҳо низо бархост роли ҳалқунанда ба дасти мардҳо гузашт. Акнун ҳамаи муаммоҳои рӯзгору зиндагии оилаю авлодро мардҳо ба зиммаи худ гирифтанд. Ҷамъият ба сохти падаршоҳӣ гузашт.

Ба сохти падаршоҳӣ гузаштани ҷамъияти ибтидоӣ пешравии ҳаёти иқтисодии одамони замони асри биринҷиро хело тезонид. Акнун аз оила сар карда то қабила пешво аз ҳисоби мардҳо интихоб карда мешуданд. Дар байни авлоду қабилаҳо шӯрои [Мардони доно] ташкил меёфт. Шӯро дар навбати худ доҳии қабиларо интихоб мекард. Вале ҳоло ин подшоҳигарӣ ва ё ҳокимигарӣ набуд. Зеро тамоми роҳбарияти қабила дар ихтиёри [Мардони доно] буд. Онҳо метавонистанд [Доҳии қабиларо] дар кадом вақте ки хоҳанд, бо шахси дигар иваз намоянд. Ҳоло дар қабила шахсе пайдо нашуда буд, ки аз ҷиҳати таъминот аз дигар аъзои қабила боло истад. Ҳамаи аъзоёни авлоди қабила ҳаёти якхела ва якранг мебуданд. [Доҳӣ] ба аъзои шӯрои [Мардҳои доно] маслиҳат дода тавонад ҳам, аз руи касби худ ин ё он корҳоро ба монанди кишоварзӣ, чорводорӣ, ҳунармандӣ, биносозиро ба ҷо оварда зиндагӣ мекард. Аз ҳама мусбаттар он буд, ки тамоми маҳсулоти меҳнат, байни аъзоёни қабила баробар тақсим карда мешуд. Тахмин карда мешавад, ки яке серу дигаре гурусна, яке лучу дигаре бараҳна набуд ва яке аз хонаҳои гарму дигаре дар хонаи хунук зиндагонӣ намекарданд. Аз падаршоҳӣ оила сар карда, то падаршоҳӣ қабила зисту зиндагонии якхела доштанд. Дар ҳолати вайрон кардани шарту шароитҳои номбурда, аз [Мардҳои доно] сар карда, то [Доҳии қабила] аз нав интихоб карда мешуданд. Ин тарзи зиндагонии ҷамъиятиро илми таърих [Ҷамъияти коммунизми ибтидоӣ] медонад.

Бо баробари ин шахсони донои аз тарафи халқ интихобшуда, он қадар беқадр ҳам набуданд. Ақлу заковати онҳо, ки пешравии зисту зиндагонии қабиларо таъмин мекард, аз тарафи аъзоёни ҷамъият қадр карда мешуд. Ба ғайр аз қадркуниҳои мавқеи сардори қабила, аъзоён барои вай хонаҳои барҳаво месохтанду, чорвояшро мечарониданд.

А.Исҳоқов

Саразм оғози тамаддуни халқи тоҷик

Вақти тақсими масолеҳи кишоварзи ҳиссаи уро зиёдтар меоданд. Ин рафтори дар аввал ихтиёрии аъзоёни қабила минбаъда ба расмият даромад ва яке аз сабабҳои нобаробарии иқтисодии аъзоёни ҷамъият гардид. Ин қадами аввалини ба табақаҳои бою қамбағал тақсимшавии ҷамъияти ибтидоӣ буд.

Ҳафриёти Саразм исбот мекунад, ки дар ибтидои замони биринҷи сокинони он акнун тарзи зиндагонии яқрангаву баробар надоштанд. Авлоду оилаҳои пайдо шуда буданд, ки аз рӯи дорой ва мартаба нисбат аз дигарон болотар меистоданд. Баъзеи онҳо дар хонаҳои васеу хушҳаво зиндагонӣ карда, дар рӯзгори худ ашӯҳо, олотҳои гуногунро истифода мекарданд. Вале зиндагонии онҳо дар кадом дараҷа набошад, ҷамъият ҳамоно ҷамъияти бесинфи буду онҳо дар зинаи аввалини тамаддун умр ба сар мебуданд.

КИШОВАРЗОН ВА ЧОРВОДОРОН

Вақте пеш аз ҳафриёти болои теппачаҳо қадам зада, ҷои ҳафриётро муайян мекардем, пеши поямон сангҳои гуногуншакли бо дасти инсон тағйирдодаро медидем. Ғармиҷҳои гуногунрангу, гуногунҳаҷм, сангҳои лундаю паҳни қисман суфта шуда, пораҳои косачаҳои мрамари ва дастаҳои ҷувоз буданд. Чунон зиёд буданд, ки онҳоро ҷамъ намуда, ба корхона овардан кори як кас набуд. Онҳо безабон бошанд ҳам ба мо «шакл мекарданд» ки солҳои дароз дар дасти одамон вазифаи олотҳои гуногунро ба ҷо овардаанд. Баъди аз қайди назар гузаронидани ин ашёҳои сангӣ ба мо маълум гардид, ки сокинони Саразм кишоварз будаанду ғаллаҳои худро бо воситаи ҳамин ғармиҷҳою дастаҳои ҷувоз қима карда, аз онҳо барояшон хурок тайёр мекарданд.

Нишонаҳои инкишофи чорводорӣ дар Саразм дар устухонҳои ҳайвонҳои гуногун, ки дар болои теппаҳо ба ҷашм мерасиданд, дида мешуд. Вале мо ҳоло намедонистем, ки онҳо устухонҳои чорвои ваҳшианд ё хонагӣ. Дар умеди он будем, ки бо ёрии зоологҳо намудҳои чорвои хоҷагии саразмиҳоро муайян намоем.

Метавон гуфт, ки ин ду намуди машғулият: кишоварзӣ ва чорводорӣ нафақат асоси иқтисодӣ буданд, балки омилҳои муайянкунандаи маданияти одамони ҷамъияти ибтидоӣ низ ба шумор мерафтанд.

Нахуст оид ба кишоварзӣ. Ҳар боре, ки аз болои дастурхон бурдаи нонеро ба даст мегирифтем, ба худ саволе меодем, нони аввалинро ҷа гуна офарида бошанд? Дар пеши назар гандумзори васеъ, комбайнҳо, нонвойхонаҳо ва мошинҳои пур аз нони гарм пайдо мешаванд ва ҳамаи инҳо барои мо ҳодисаи муқаррарӣ шуда мондааст. Вале 5000 сол қабл аз замони мо, ки ягон намуди техникаи кишткунию ғаллаҷамъкунӣ, осиею танурҳо набуданд, мардум ҷа гуна зиндагонӣ мекард. Донаи аввалини гандуму ҷавро кадом деҳқон рӯнидаасту нони аввалинро дар кучо пухта бошад? Ба инҳо ва дигар саволҳои сершумор фақат далелҳои ҳафриётҳои бостонӣ ёдгории таърихи 5 ҳазорсола дошта, ҷавоб дода метавонисту халос. Ҳоло дар симои Саразм мо чунин ёдгориро дорем, вале сирру асрори он оид ба маданияти кишоварзӣ дар қабатҳои маскунӣ он дар қаъри асрҳо ниҳон аст. Бо вучуди ин мекушем оид ба оғози кишоварзӣ чанде сухан ронем ва душвориҳои зиндагии инсонро аз назар гузаронем.

Аввалин донапошу донағундор, танурсозу нонпаз занҳо буданд. Он донаҳои худруе, ки занон аз доманаҳои талу теппаҳо, сою адирҳо чида ба бошишгоҳ меоварданд, дар вақти куфтани нарм кардан ба ҳар тараф пош хурда, қисми аз онҳо зери хок шудаанд. Соли дигар дар назди бошишгоҳ сабзида баромадани майсаи ғалларо касе пайхас намекард. Вақте ки майсаҳо тухм баста, донаҳои хурданибоб пайдо карданд, занҳои хушачин онҳоро чида хурок мепухтанд. Ана ҳамин тавр, дар натиҷаи чандин маротиба такрор шудани ин ҳодиса одамони замони санг ба хулоса омаданд, ки онҳоро ба шакли мадания кишт кардан мумкин. Аммо барои ин замини ҳамвору нарм, об, шароити мусоид ва олоти заминшудгоркунӣ лозим буд. Он замон дар дасти онҳо ягон олоти заминковӣ набуд. Маҷбур шуданд, олот ихтироъ кунанд. Вале ҷа тавр? Аз кадом ашё? Инсон ба андеша меафтад. Ба ин саволҳо фақат бозёфтҳои бостонӣ замони асри сангу биринҷ ҷавоб дода метавонистанд.

Ҳоло ба мо маълум, ки кишоварзони Саразм замини худро бо олотҳои санги, устухона, баъди ихтирои металл бо олотҳои мисиву биринҷи □чуфт□намуда, кишукор мекарданд. Бигзор хонанда гумонбар нашавад, ки саразмиён ва кишоварзони ноҳияҳои дигар бо аспу чуфти гов заминро яклухт чапагардон карда, бо сихмолаҳо нарм карда, бо мола кулӯҳои онро мешикастанд. Асло ин тавр не. Дар он замон инсон ҳоло ягон намуди ҳайвоноти кориро дар кишоварзӣ истифода намебурд. Тамоми қорҳои кишоварзӣ дасти иҷро мешуданд.

Бостоншиносони донандаи замони асри биринҷ В.М.Массон, Р.М.Мунчаев,

А.Исҳоқов

Саразм оғози тамаддуни халқи тоҷик

Н.Я.Мерперт, Г.Ф.Коробкова, ихтисосмандони кишоварзӣ Н.И.Вавилов, Г.Н.Лисисина, М.М.Дяконов ва дигарон собит намуданд, ки кишоварзон аввал заминро яклухт чуфт накарда, онро мисли ҷўйчаи ҷуқуриаш 10-15см мекофтанд. Донаҳои ғалларо бошад ба ҳамон ҷўйча дар масоҳати муайян дона-дона мерехтаанду руи онро бо хок мепушиданд. Сабзидани донаҳои рехташуда ба мусоидии обу ҳаво вобаста буд.

Баробари ин аз руи ақлу заковат ва таҷрибаи ҳаёт, одамони қадим медонистанд, ки кишт кардан дар ҳавзаҳои дарёҳо соҳили қулҳо ғоидаовартаст. Бинобар ин аксарияти бошишгоҳу қароргоҳҳо, деҳқадаву шаҳракҳо дар назди дарёву қулҳо ва чашмаҳои равон месохтанд. Дар ин гуна ҷойҳо онҳо имконият доштанд, ки ба ғайр аз кишоварзӣ бо шикорчиги, моҳидорӣ низ машғул шаванд.

Ин назарияро мавқеи ҷойгиршавии шаҳраки Саразм дар соҳили Оимкул ва дарёи Зарафшон ва ёдгориҳои Кабутаки Шимоли (Копетдаг), - Намозгоҳ, Олтинтеппа, Геоксюр, Илгинли ва ҷанде дигар, ки ватани кишоварзони қадимаи сарзамини Осиёи Миёнаанд исбот менамоянд.

Аз ин ру метавон гуфт, ки ниёгонамон 5000-5500 солаҳо қабл аз ин заминро бо омотҳои санги, ҷўби, устухона шудгор мекарданд. Ниҳоят дар асри биринҷи 40 сада пеш аз замони мо сари омотро аз мис сохта, дар кишоварзӣ қувваи ҳайвоноти кориро истифода мебардагӣ шуданд. Дар навбати худ ихтирооти омоту чуфти гов қувваи зиёди ҷисмониро талаб мекард, ки он барои занҳо хеле душвор буд. Аз ин ру иҷроиши ин корро мардҳо ба зиммаи худ гирифтаанду бо ҳамин мавқеи худро ҷа дар оила ва ҷа дар ҷамъият устувор гардониданд.

Вале бо ин мавқеи зан дар хоҷагидорӣ ва рӯзгордорӣ паст нашуд. Вай касбҳои гуногун аз ҷумла ресандагӣ, бофандагӣ, кулолгарӣ, либосдузиро азхуд намуда, дар пешравии зиндагӣ роли ҳалқунандаро мебозид.

Бостоншиносони Саразмро лозим буд, ки дар вақти ҳафриёт ба саволҳои сершумор аз руи бозёфтҳои ҷавоб пайдо кунанд. Бо ин мақсад дар рафти қавишҳои аз зери хок қашодани хонаҳо мо ҳар як ашёи олотӣ дарёфтшударо аз қайди назар мегузарондем. Вале маълум, ки ғалладона тухму донаҳои дарахтони меванок ва бисёр дигар ҷинсҳои органикӣ: пӯст, гушт, матоъ, ҷарм, пашм ва ғайраҳо бо мурури замон пусида ба хок табдил меёбанд. Аз ин ру, дарёфт намудани онҳо ғайри эҳтимол буд. Лекин бостоншиносон ақидадоранд, ки ягон ҷинс абади гум намешавад. Аз гандуму ҷав коҳу паҳол мемонаду аз ҳайвонот устухон. Дар он ҷое, ки даҳҳо ҳазор сол об нарасидааст, ҳатто донаку тухмҳои меваҳо низ эмин хоҳанд монд. То замони мо расида омадани ҷаву гандум, наҳуду шӯла хело душвор аст. Аммо мо аз он ноумед намешудем. Вақте ки дар мағзи хиштҳои андоваҳои руи деворҳо пусти гандуму ҷав ва коҳи онҳоро дидем, бо як овоз гуфтем, ки соқинони Саразм мардуми кишоварз будаанду дар заминҳои назди ҳавлиҳои худ ҷаву гандум кишт мекардаанд.

Бо вучуди ин фақат пас аз бори нахуст дарёфт шудани донаҳои ҷав боварии мо оиди мавҷудияти маданияти кишоварзии саразмиён бештар гардид. Он донаҳоро соли 1978 Усмонҷон Эшонқулов дарёфт намуд. Вай дар вақти аз хоку партоваҳо тоза намудани ҷоҳи ханба якҷанд лундаи лои хушкшударо дарёфт кард, ки ба лой донаҳои ҷав часпида буданд. Ба мо лозим омад, ки бо асбоби ҷарроҳӣ-пинсет ҳар як донаи онро алоҳида-алоҳида ҷида гирем. Азбаски мағзи донаҳо пусида, бо лой омехта буданд,

фақат пусти боқимондаи донаҳои ҷав шакли аслии худро нигоҳ дошта буданд. Дар натиҷаи ҷарроҳии Ҷакчандруза мо тавонистем, ки 221 донаи олоҳидаи ҷавро аз дохили лой ҷудо кунем.

Ин буд, ки гуем, сокинони Саразм кишукори ҷавро ҳануз дар замони асри сангу биринҷ медонистанд. Дертар дар рафти ҳафриёт мо қолиби ба лой часпидаи пояи гандумро низ пайдо кардем. Акнун аз руи далелҳои баҳсоталаб метавон гуфт, ки ғармиҷҳои Саразм аввалин осибҳо будаанд. Саразмиён яке аз аввалин офарандагони орду пазандагони нон дар сарзамини Мовароуннаҳр будаанд.

А.Исҳоқов

Саразм оғози тамаддуни халқи тоҷик

Шояд дар байни ҳамкасбони ман ва донишмандони дигар шахсе пайдо шавад, ба гуфтаҳои боло эрод гиранд. Бале онҳо асоси илми доранд ва ҳафриёти бостонии сарзамини Мовароуннаҳр гувоҳи онанд. Ба бостоншиносон маълум, ки қадимтарин ёдгориҳои сарзамини номбурда, бидуни шаҳраки Саразм ба замони мутараққӣ ва охири асри биринҷӣ, дурустараш ба ҳазорсолаи I пеш аз милод мансубанд. Ба ин қабил ёдгориҳо кашфиёти В.М.Массон, Г.Н.Лисисина, И.Н.Хлопин, В.И.Сарианиди, Э.И.Масимов дар Кабутаки Шимоли (Копетдаг); А.Ю.Заднепровский, Н.Г.Горбунова дар водии Фарғона (маданияти Қайроққум ва Чуст); Я.Ғуломов, А.Аскарлов, У.Исломов (ёдгориҳои Замонбобо, Муъминобод, Гуҷайли); дар водии Зарафшон - Л.Т.Пянкова; Н.М.Виноградова, дар (Норак ва Данғара); А.М.Манделштам дар (Бешканд); А.Аскарлов дар (Сурхандарё) ва даҳҳо дигарон дохил шуда метавонанд. Гарчанде дар он ёдгориҳо асосан нишонаҳои чорводори ва кишоварзӣ ба чашм мерасанд, онҳо таърихан аз маданияти Саразм, 1,5-2 ҳазор сол ҷавонтаранд. Маҳз аз ҳамин сабаб мо маданияти сарзмиёноро асоси маданияти кишоварзӣ сокинони байни дарёҳои Сиру Ому меҳисобем.

Саёҳатамонро дар бахши инкишофи кишоварзӣ идома дода, ибронд мебарам, ки дар охири ҳазорсолаи сеюм пеш аз милод кишоварзӣ Саразм олоти заминковию ғалладаравиро хеле пеш бурданд. Азхудкунии маданияти маъдангудозӣ ба онҳо имконият дод, ки теги омор, белу каланд ва досҳоро, ки асоси олоти кишоварзӣ, аз мису биринҷ, созанд. Ин ихтироот мусоидат намуд, ки бо воситаи қувваи қори ҳайвоноти хонагӣ, пеш аз ҳама барзаговҳо, хару ҳаҷирҳо майдонҳои васеъро шудгор карда, кишти ҷаву гандумро ба роҳ монанд. Баъди обшуй намудани хоки анбору ҳамбаҳои шаҳраки Саразм донаҳои сиёҳ гаштаи нахутаку наск ва кунҷит дарёфт шудаанд. Ин чиз исботи дигаре барои маданияти баланди кишоварзӣ ин сарзаминанд, ки ниёгони мо дар рӯзгори худ намудҳои гуногуни зироати ғаллагиро истифода мебарданд.

Ҳоло метавон гуфт, ки дар асри биринҷӣ сокинони Саразм, имконият пайдо кардаанд, ки нафақат талаботи худро бо ғалла таъмин намоянд, балки қисми онро ба ҳамсоягони худ ба молҳои дигар иваз намоянд. Ин гуфтаҳои худро бо он асоснок мекунем, ки дар се ҳамбаи ғалланигоҳдории бинои III сарзмиён то 75 тонна ғалла нигоҳ дошта метавонистанд. Ин се утоқи номбурда, ки дарозиашон 10-11, барашон 1,20-1, 30м баландиаш 2 метра буда ҳамчун анбори ғалланигоҳдори хизмат мекарданд.

Аз руи хонаҳои истиқоматӣ, ки ба шакли чоркунҷаи ҳаҷмашон 3x3; 3, 75x3, 75 метра сохта шудаанд, тахмин кардан мумкин аст, ки ғалладона аз тарафи шахсони махсус ҳифз карда мешудаанд. Аз ин ҷо маълум мегардад, сарзмиён барои дар ҳолатҳои ғавқуллода: низои байни қабिलाҳо, хушксолия ва ҳодисаҳои ғайриҷашмдошт дар ихтиёри худ озӯкаи заруриро нигоҳ медоштанд. Ғайр аз ин шояд ҷаву гандуми захира кардашуда барои тухмӣ ва савдо пешбини шуда бошад.

Вақте, дар ҳафриёти бинои VII бостоншиноси фаронсави Роланд Безенвал 8 ҳамбачаи дарозшакли дар як қатор ҷойгиршударо кушод, тахмини мо оиди дар Саразм мавҷуд будани ғалладонаҳои гуногун боз ҳам асоснок гардид. Ҳамбачаҳо аз ҷиҳати ғунҷоиши худ аз якдигар фарқ мекунанд. Онҳо барои нигоҳдории аз 3 тонна то 200 кило ғалла сохта шудаанд. Ин собит менамояд, ки сарзмиён дар рӯзгори худ 8 намуди ғалладонаро истифода мекарданд, ки ин дар ибтидои маданияти кишоварзӣ 5-4 ҳазор сол қабл аз замони мо комёбии калоне мебошад.

Чунин болобардории мавқеи кишоварзӣ зарурияти ба худ хос дорад. Зеро фақат одамони бо кишоварзӣ - бо замин сару қор дошта қодиранд, шаҳру деҳот бино намуда, дар он тамоми намудҳои ҳунармандиро инкишоф диҳанд.

Мардуми кишоварз солҳои дароз дар як маскан зиндагонӣ карда, маданияти худро тақвир доданд ва ба зинаҳои баланди зиндагонӣ мебароманд.

Инро нисбати қабилҳои кучманчии чорводор гуфтаи душвор. Зеро онҳо аз паси

А.Исҳоқов

Саразм оғози тамаддуни халқи тоҷик

чорвои сершумори худ, дар ҷустуҷӯи чарогоҳи наву замини нав буданд ва қариб сола як-ду мартиба ҷои истиқоматии худро тағйир медоданд. Вале ин маъноӣ онро надорад, ки қабилҳои кишоварзону чорводорон бо ҳамдигар робита надошта бошанд. Баръакс байни онҳо робитаи зич, пайванди тичоративу иқтисодӣ мавҷуд буд. Кишоварзони қадим ба қабилҳои чорводор ғалла, мева, олотҳои ҳунари дастӣ дода, аз онҳо чорво, гушт, раған, масолеҳи ширӣ, пашм, матоҳои пашмӣ, пушт ва дигар маҳсулоти чорво мегирифтанд.

Дар замони асри биринҷӣ онеро, ки танҳо ба кишоварзӣ чорводорӣ машғул бошад, дар сарзамини Осиёи Миёна пайдо кардан душвор буд. Дар ин замон кишоварзон ба чорводорӣ чорводорон бо кишоварзи низ машғул буданд. Фарқ дар он буд, ки дар ин ё он қabila яке аз ин соҳаҳо дар иқтисодиёт мавқеи ҳалқунандаро мебозид. Масалан, дар ҳазорсолаи III пеш аз милод сокинони шаҳраки Саразм асосан кишоварз буданду чорводорӣ машғулияти дууминдараҷа ҳисоб мешуд. Дар байни сокинони Қайроққум - музофоти Хучанд, Замонбобо-музофоти Бухоро, Бешкенту Данғара - дар Вахш Кулоб чорводорӣ мавқеи асосиро ишғол мекард.

Вале бозёфтҳои бостонӣ: зарфҳои сафолӣ, анҷому асбобҳо ва зебу зиннатҳои биринҷӣ, қолиби зарфҳои сангӣ дар ёдгориҳои кучманчиён шоҳиди он буданд, ки қабилҳои чорводор низ ба ҳунармандӣ шуғл меварзиданд.

Дар боби маданияти чорводорӣ сокинони Саразм ҳаминро гуфтаним, ки дар замони аввали тамаддун-энеолит ҳоло бисёр қабилҳо тарзи ромкунӣ ва хонагӣ намудани чорвои ваҳширо азхуд накарда буданд. Дар он замон табиати бойи водии Зарафшон манбаи асосии зиндагонӣ буд. Дар арчазори кӯҳҳои Суғду Зарафшон намудҳои гуногуни ҳайвонот мечариданд. Ҷангалзорҳои ҳавзаи дарёи Зарафшон олами бои ҳайвоноту паррандаҳо доштанд. Дарёчаҳои сершумори водии Зарафшон хазинаи бои моҳӣҳои гуногун буданд. Хулоса, сокинони Саразм ва дигар қабилҳои води имконият доштанд ба воситаи азхудкунии сарватҳои табиат ва шикорчигӣ моҳидорӣ низ худро аз ҳурук таъмин намоянд. Вале дар замоне, ки олоти шикорӣ ва фалаҳмон, камон, пайкон ва найза иборат буд, кори шикорчиён доимо бобарор набуд. Хулоса, барои ҳуроки доими доштан ҷамъиятро зарур буд, ки ба хонагикунӣ ҳайвонот машғул шаваду бо ин зарурияти иқтисодиёти худро таъмин намояд.

Дар рафти ҳафриёт имкон пайдо шуд, ки миқдори зиёди устухони ҳайвонотро дарёфт кунем. Бучулҳо, қабурғаҳо, шохҳо, косахонаи сари ҳар гуна ҳайвонот шоҳиди он аст, ки замоне сокинони Саразм гушту ширӣ фаровон истеъмол мекардаанд. Аммо ба мо маълум набуд, ки ин устухонҳо ба кадом намуди ҳайвонот тааллуқ доштанд. Аз ин ру барои донишмандони намудҳои ҳайвоноти Саразм лозим омад, ки ба зоологҳо муроҷиат кунем. Барои ҳалли ин масъала номзади илми биология, корманди Пажӯҳишгоҳи зоология ва паразитологияи АУ Тоҷикистон Шарифовро аз шаҳри Душанбе, зоологҳо А.К.Каспаровро аз Санкт-Петербург, Ҷон Дессро аз Фаронса тақлиф намудем. Аз руи тадқиқоти онҳо маълум гардид, ки сокинони Саразм дар замони энеолиту биринҷ гушти гов, гусфанд, буз, нахчир, оҳу, гавазн, ҳуқҳои ёбиёро истеъмол мекардаанд. Дар байни устухонпораҳо боқимондаҳои устухони мурғу мурғоби, кабку кабутар ва моҳихуракҳо низ дучор мешуданд.

Тадқиқотчиён маълум карданд, ки қисми асосии ҳайвоноти хонагӣ бузу гусфандон буда, таносубан нисбати гову барзагов, нахчир марказ 1 бар 10-ро ташкил медиҳад. Бояд қайд намоем, ки саразмиён дар зинаи аввали инкишофи маданияти энеолит ҳоло аспро ба худ ром накарда буданд, зеро устухони асп дар қабате, ки ба замони асри биринҷӣ тааллуқ дорад, ба миқдори хеле кам дарёфт шуд.

Оид ба маданияти чорводори бояд бигуем, ки гов дар зиндагонии одамони қадим аҳамияти бениҳоят калоне дошт. Бо барзаговҳо одамони қадим заминҳои худро шудгор мекарданд, онҳоро барои кашонидани чубу қамиш, сангҳои маъдани низ истифода мебуданд.

А.Исҳоқов

Саразм оғози тамадуни халқи тоҷик

Аз гушту шири онҳо хурок, аз пӯсту пашми онҳо либос, пойафзол тайёр мекарданд. Шояд аз ҳамаин сабаб бошад, ки дар ҳазорсолаҳои IV-III пеш аз милод говро ҳамчун муъҷизаи оли ҳисобида, акси онро дар деворҳои маъбадҳо ва руи муҳрҳои тасвир мекарданд.

Тасвири тиллогини гов дар якҷанд ёдгориҳои замони асри биринҷӣ, аз он ҷумла дар Мисри қадим, ҳазираи Крит, Олтинтеппаи Кабутак (Копетдаг) дарёфт шудаанд. Муҳаққиқони ин ёдгориҳо тасвири говро ҳамчун рамзи худои офтоб ва осмон маънидод кардаанд. Дар бисёр ёдгориҳои Ҳиндустон, Покистон, Эрон ва Месопотамия бостоншиносон муҷассама ва муҳрҳои ба болаш тасвири барзагов кандашударо дарёфт намудаанд. Ин гуна тасвиrotро мо низ дар бинои IV- шаҳраки Саразм дарёфт намудем. Гови Саразм дар руи санги ғуламонанде кандакори шуда буд, саразмиён вайро ҳамчун муҳр истифода мекарданд.

Акнун мавқеи гову барзаговро дар ҳаёти одамони қадим шарҳ дода, бояд хотирнишон кард, ки дар китоби муқаддаси зардуштии мардуми ориёӣ Авесто гов ҳамчун муъҷизаи муқаддас тасвир карда шудааст. Дартар бошад подшоҳони қадим аз Дорову Сикандар сар карда, ба қулоҳи шоҳонаи худ тасвири тиллогину нукрагини шоҳи говро илова мекарданд. Аз руи ақидаи мо ин рамзи тавоноӣ, ҳасури ва муъҷизанокиро ифода менамуданд.

Хулоса, чорводори мисли кишоварзи решаи чуқури таърихи дошта, ибтидои онро ниёгонамон зиёда аз 6000 сол қабл аз замони мо асос гузоштаанд.

ОТАШИ МУҚАДДАС, ОТАШГОҶОҶО ВА МАЪБАДҶО

Дар улуми бостоншиносӣ таърихшиносӣ анъанаест, ки маданияти ҷамъияти инсониро аз рӯи эътиқод нисбат ба муъҷизаҳои табиат: офтоб, обу оташ ва замин ба давраҳо ҷудо кунанд. Гуруҳро ба парастии офтобу моҳтоб, дигарерро ба оташ ва сеюмиро ба обу замин нисбат медонанд. Пеш аз ҳама бояд гуфт, ки дар ҷамъияти ибтидоӣ, ки ҳоло одам дар ҳолати ваҳшигӣ нимваҳшигӣ буд, аз ҳама ва ҳаргуна ҳодисаҳои табиат: сармову гармо, селу ҷола, заминҷумбиву сукторҳо ва ҷанде дигар ҳисси тарс вучуд дошт. Сабаб дар он буд, ки онҳо ҳоло қонуният ва зарурияти ин ҳодисаҳоро намедонистанд рӯйдодӣ ҳар як ҳодисаҳоро ҳамчун ғазабӣ онҳо медонистанд. Роҳи ягонаӣ аз ин ғазаб монданро одамон дар зориву тавалло ва қурбоникунӣ медонистанд. Бо баробарӣ пешравии зиндагӣ, афзудани малака ва инкишофи табиатшиносӣ, онҳо худро ба ҳодисаҳои табиат мутобиқ карданд, кам бошад ҳам қонунҳои табиатро дарк мекардагӣ шудаанд. Вале ин дарккунии онҳо то ба дараҷае буд, ки ба онҳо лозим омад, ба офтоби ҳаррузаву моҳтоби ҳаршаба, оташе, ки гарҷанде фалокатовар аст, вале онҳоро аз сармо эмин медошт, эътиқод пайдо кунанд ва онҳоро парастанд. Он қабилаҳое, ки дар соҳили баҳру уқёнус, қулу дарёҳо зиндагонӣ мекарданд, обро ҳамчун муъҷиза мешинохтанд. Билохир тамоми мавҷудоти ҳаёт, ки дар рӯи замин буд ва аз замин мерӯиду ба замин мерафт, мавқеи заминро бузургтар мегардонид.

Аз ин рӯи, одамони замони полеолитӣ, мезолитӣ ва неолитӣ, ки 70-100 ҳазор сол қабл аз мо умр ба сар бурдаанд, зиндагӣ яқранга доштанд. Ин ҷунин маъно дорад, ки тарзи ҳаёти маънавӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ, муҳити зиндагӣ, олои истеҳсолот ва ҳурду хуроки ҳамаи одамон ба якдигар монандӣ дошт. Ин гуфтаҳо ба ҳулоса меорад, ки инсон, ба маъноӣ пуррааш, дар тамоми ҳаҷон пайраҳаи яқрангаи ташаккулу инкишофёбиро пасу пеш тай намуда аст.

Маъз барои ҳамаи ҳам муъҷизаҳои табиат: офтоб, моҳтоб, оташ, об ва замин барои ҳамаи ҷамъияти инсонӣ қадру қиммати якхела дорад. Аз ин рӯ дар замони асри санг муайян кардани ватани оташпарастон душвор аст ва онҳо, ки ин ё он сарзаминро саросема сарҷашмаи аввалини оташпарастӣ мешуморанд, ҳамаи қалони таърихӣ содир мекунанд.

Аввалини дини ниёгонӣ мо оташпарастӣ буд. Олимони намоёни давр В.В.Струве, Б.Ф.Ғафуров, Н.Н.Неъматов, Б.А.Литвинский, А.М.Беленитский, А.М.Манделштам, А.Ҷ.Бобоев, Д.Карамшоев ва ҷанде дигарон сарзамини Осиёи Миёнаро ватани оташпарастони аввалини мешиносанд. Баробарӣ ин номбурдагон пайдоиши дини оташпарастиро ба охири ҳазорсолаи II ва аввали ҳазорсолаи I -ум то милод мансуб медонанд. Онҳо нишонаҳои аввалини оташпарастиро дар ёдгориҳои бостонии замони охири асри биринҷӣ дар Қайроққуми музофоти Хучанд, Оқтангии Шахристон, Макони Мори Фархор, Бешкенти Шахритус ва як зумра ёдгориҳои Қӯхистони Бадахшон мебинанд. Бояд гуфт, ки ҳамаи ин ёдгориҳо пеш аз пайдоиши ҷамъияти синфӣ вучуд доштанд. Аз ин рӯ, ба оташ эътиқод доштани онҳо шакли номуташаккиле дошта, ҳоло он оташ ҳамчун дин афкори синфӣ дорову ҳукмронро ифода карда наметавонист.

Аз рӯи ақидаи ман, ки баъди мушоҳидаҳои баррасӣ бостонии шаҳраки Саразм парастии оташ аз тарафи қабилаҳо оилаҳо дар шакли муташаккил дар замони энеолит ва ибтидоӣ асри биринҷӣ ба вуҷӯ омадааст. Ба тадқиқотҳои зардуштшиносӣ тақия намуда, бояд хотирнишон кард, ки муҳаққиқи англисӣ Мери Бойс дар асарҳои худ «Таърихи зардушти» ва

□Зардуштиён□навиштааст, ки □Зардуштизм□. қариб 3500 сол пеш дар даштҳои Осиё пайдо шуда, вай ҳамчун дини давлатии се империяи эронӣ, яқинд садсолаҳо инкишоф ва ҳукмронӣ кардааст. Аз руи пешниҳоди муҳаққиқ ба ин империя Ҳиндустони Шимоли, Осиёи Миёнаю Эрон ва дигар вилоятҳои Шарқи Наздик дохил мешуданд.

А.Исҳоқов

Саразм оғози тамаддуни халқи тоҷик

Вале вақте, мо оташпарастиро аз руи кашфиёти ҳафрийи шаҳраки Саразм медиҳем, ба ақидаи олими англис таъна намекунем. Зеро Саразмиён ба гуфтаҳои муҳаққиқ Мери Бойс 1000-1500 сол пеш ба парастии оташ шурӯъ карда буданд. Маҳз аз ҳамин сабаб, метавонем, бигӯем, ки ҳулосаи дар даштҳои Осиё пайдо шудани оташпарастӣ, ки минбаъда ба зардуштизм пайванд мешавад, ҳақиқати масъала нест.

Ҳоло мо гуфтаҳои болоро ба салоҳиди тадқиқотчиён ҳавола намуда, ба хонандагони худ оиди ҷои аввалини ташаккули парастии оташ нақл карданӣем.

Равшан гардид, ки дар рафти ҳафрийи шаҳраки Саразм то соли 1990 31 оташгоҳ кушода шуд. Онҳо асосан ду шакл - доирашакл ва чоркунҷаанд. Ҳамаи онҳо дар мобайни хонаҳо ва толорҳои гуногунҷам сохта шудаанд. Ин тарзи ҷойгиршавии оташгоҳ ба одамон имконият медиҳад, ки аз ҳар тараф ба оташи афрухта истода наздик шуда тавонанд. Ҳаҷми оташгоҳ баробари таносуби хонаву толорҳо буданд. Дар хонаҳои хурди шахсият оташгоҳи хурди доирашакли буриши қундалагиашон 60-80 см тарафҳои оташгоҳи чоркунҷаи ба 65x65см баробаранд. Дар толорҳои васеъ оташгоҳи нисбатан калон, ки таносуби онҳо ба 125-150см ва 100x110см баробаранд, месохтанд. Дар ҳарду ҳолат ҳам оташгоҳҳо бо деворчаи 5-10см ихота карда шуда, дар маркази онҳо чуқурчаи оташнигоҳдорӣ ба ҳаҷми оташгоҳ, мувофиқ кофта мешуданд. Азбаски дар чуқурҷаҳо хокистару ангиштҳои ҷуби сухташуда боқӣ мондаанд, девори чуқурча ва атрофи он аз тасфи оташ ба сафолак табдил ёфтааст. Тахмин кардан мумкин аст, ки дар онҳо оташи муққадас ҳеҷ гоҳ хомуш намешудааст.

Ин қабил оташгоҳро бостоншиносон дар ёдгориҳои Кабутаки Шимоли, Қаротеппа, Олтинтеппа, Геоксюр, Айнатеппа, Илгинля, ки ҳамдаври шаҳраки Саразманд хеле бисёр вохӯрдаанд. Берун аз Осиёи Миёна ин гуна оташгоҳҳо дар ёдгориҳои Сузи, Сиалк, Теппаи Ҳисор, Шаҳри Сухтаи Эрон, Мундигаки Афғонистон, Кулли ва Пираки Покистон дарёфт шудаанд. Ҳамаи тадқиқотчиёни ёдгориҳои номбурда, ин қабил оташгоҳро ба парастии оташ вобаста мекунанд.

Дар яке аз дostonҳои дини ҳиндуён □Шатапатаха барахман□ ривояте оварда шудааст, ки оташгоҳи мудаввар рамзи осмон буда, беканории онро ифода менамояд, оташгоҳи чоркунҷа устувориву тарафҳои заминро ифода менамояд.

Натиҷаи кӯшишҳои бостоншиносии маъноии онро надорад, ки оташпарастӣ дар байни сокинони Саразм дини мукамал буд. Ҳар як дин ҳамон вақт муайянкунандаи афкори ҷамъият ҳисобида мешавад, ки дар ҷамъият нобаробарии иқтисодиву иҷтимоӣ ва сиёсати давлатдорӣ мавҷуд бошад. Оташпарастии замони шаҳраки Саразм дар ҷамъияти ибтидоӣ зиндагонӣ мекарданд. Аз ин руи оташгоҳҳои Саразмро ибтидоӣ ташаккули парастии оташ дар байни қабилҳо шуморидан мумкин аст.

Азбаски масъалаи дар кучо ва дар кадом шароит ташаккул ёфтани оташпарастӣ то ҳол равшан карда нашудааст, метавон гуфт, ки аз руи оташгоҳҳо, маъбадҳо ватани оташпарастонро тамоми Шарқи Миёна шуморидан мумкин. Вале парастии оташ дар ин сарзамин дар тури ҳазорсолаҳои IV-II пеш аз милод шакли табиӣ дошта, рамзи офтобро дар руи замин ифода менамуд.

Қудрати офтобу сайёрагон дар китоби муқаддаси зардуштия Авесто, ки қадимтарин асари оиншиносии эроннажодон буд, тараннум карда шудааст. Аммо дар кучо навишта шудани Авесто аз тарафи муҳаққиқон то ҳол кушода нашудааст. Аз руи тадқиқоти И.С.Брагинский □Авесто дар аввалҳои ҳазорсолаи

якуми то милод дар Осиеи Миёна ва шимоли Афғонистон пайдо шудааст (ЭСТ ҷ.1, Душанбе, 1978, саҳ.38). Вале бо ин тадқиқот сарзамини Эронро Эрониевро аз гардан соқит намекунад.

Дар боби пайдоиши Авесто метавон гуфт, ки вай дар ибтидои пайдоиши худ эҷодиёти ориёӣ буд. Банду бастҳои оинҳо аз тарафи одамон азёд шуда, аз даҳон ба даҳон, аз қабила ба қабила, аз кишвар ба кишвар мегузашт.

А.Исҳоқов

Саразм оғози тамадуни халқи тоҷик

Офарандаи оинҳои авестой қабилаҳои ориёӣ, ки онҳо дар сарзамини Аириёнам Ваеҷаҳ зиндаги мекарданд. Дар навбати худ оиди ҷойгиршавии ин сарзамин низ байни олимони фикри ягона вучуд надорад.

Қатори ақидаҳои гуногун гуфтори бостоншинос Х.Нюбергро хотиррасон бояд кард, ки вай мамлақати Аириёнам Ваеҷаҳ (Фароҳно) Моварроуннаҳри Осиеи Миёна - байни дарёҳои Аму ва Сирро меноманд. Аз як тараф ба ёдгориҳои бостонӣ, аз тарафи дигар ба тадқиқоти Бобочон Ғафуров таъя намуда, гуфтаи мумкин аст, ки Аириёнам Ваеҷаҳ ватани эроннаҷодҳои қадим буда, тамоми ҳудуди Осиеи Миёна ва вилоятҳои дар шимолу ғарбии он ҷойгиршударо дар бар мегирад. Ҳудуди ҷанубии онро сарҳади шимолии Эронро Ҳиндустон доништан ба мақсад мувофиқ аст.

Авесто аз пайғамбари оини оташпарастӣ Зардушт дар шакли даҳонӣ пештар пайдо шудааст. Аз руи ақидаи ман дини оташпарастӣ ба маънои тоҷаш ҳануз аз қарнҳои VIII-VII пеш аз милод то ба ҳақнаи таърихи баромадани шоҳи оташпарастон Зардушт роли муайянкунандаи афкори ҷамъиятиро ишғол менамуд. Зардушт бошад аз банду басте он дар тақмили фалсафаи дини оташпарастӣ истифода бурдааст.

Бояд шахсияти Зардуштиро равшан намуд. Зеро баъзе аз тадқиқотчиён уро пайғамбари асотири номидаанд. Ба ғайр аз ин дар боби замони зиндагии Зардушт низ мо ҳамфикрии донишмандонро намебинем.

Аз руи як маълумоти тахминӣ гуё вай 6-7 ҳазор сол пештар аз Искандари Мақдунӣ (356-323 то милод) зиндагонӣ карда бошад. Аз руи маълумоти дигар зиндагии у дар садаи VI то милод, дар замони подшоҳии Гуштосп гузаштааст.

Дар (Ғиёс-ул-луғот) меҳонем, ки Зардушт (Зартушт, Зардухушт) - номи марде, ки насли Манучехри, шогирди Фисоурас дар замони Гуштосп даъвои набувад кард ва дини оташпарастӣ ваъ сохт ва маҷус пайғамбар донанд ва номи у Иброҳим гуянд. Ва китоби Жанд (Занд), ки сохти уст онро осмонӣ донанд (Ғиёс-ул-луғот) ҷ.1, Душанбе, 1987, саҳ.391).

Пеш аз ҳама маълумоти (Ғиёс-ул-луғот) бовариноктар аст, зеро подшоҳии Гуштосп аз замони Хоҳоманишҳо 2,5 сада пештар гузашта буд.

Аз оне, ки номи падари Зардуштро Поурушаспа меноманду модари у Дугдова буд, вай шахси асотири набуда, зодаи инсон аст. Ба маълумоти Абурайҳон Беруни таъя карда, муаррихи амриқой Ричард Фрай дар асари худ (Наследиё Ирана) меорад, ки зардуштия 258 сол пеш аз Искандари Мақдунӣ пайдо шуд. Аз ин ҷо тадқиқотчи ин ду санаро ҷамъ намуда, санаи 588-ро мебарораду менависад, ки дар ҳақин солҳо Гуштосп ба дини Зардуштия рӯй оварда буд. Дар соли 588 пайғамбар Зардушт 42-сола буда, дар синни 77-солаги аз олам гузаштааст. Пас аз андешаҳои зиёд Р.Фрай навиштааст, ки анъанаи деринаи зардуштия солҳои 628-551 пеш аз милод пайдо шудааст. Илова намуда, қайд мекунад, ки санаи тахминӣ давраи оғози дини у зардуштия ба садаи 8-7 пеш аз милод рост меояд (Фрай Р., (Наследиё Ирана) М., 1972, саҳ.52-53).

Барои боз ҳам равшантар намудани санаи пайдоиши дини зардуштия мо ба асари безаволи Абулқосим Фирдавси (Шоҳнома) муроҷиат мекунем. Аз руи маълумоти Фирдавси Гуштосп 265-266 сол пеш аз Искандари Мақдунӣ подшоҳӣ кардааст. Ин ду санаро ба ҳам ҷамъ намуда, санаи 621-ро ҳосил мекунем, ки ин ба ибтидои садаи 7 рост меояд. Аз ин ҷо метавон гуфт, ки садаи 7-и пеш аз милод, ин ибтидои таваллуди Зардушту ба майдон баромадани дини зардуштияст. Ин нишондод ба сохти таърихи мардуми Шарқи Наздик низ мувофиқат дорад. Ҷа хеле ки дар боло қайд шуд, ҳар як дин фақат дар ҷамъияти синфи ифодакунандаи афкори

табақаи ҳукмрон шуда метавонад. Дар Эронзамин ҷамъияти синфи-нобаробарии иқтисодию сиёса дар аввалҳои садаи 7-ум руҳ зада буд.

А.Исҳоқов

Саразм оғози тамаддуни халқи тоҷик

Бо вучуди ин наметавон қаноатбахш буд, ки парастии офтобу оташ аз замони Зардушт оғоз ёфтааст. Ҳафриёти бостонии даҳсолаҳои охир дар ноҳияҳои ҷудогонаи Осиёи Миёна - водии Зарафшон, кишвари Суғдиён, Хуросони Шимоли, Бохтару Бадахшон назариёти муаррихон В.В.Струве ва Б.Ф.Ғафуровро оиди кишвари оташпарастон тасдиқ намуданд. Илова ба ин оинҳои оташпарастӣ бо тамоми бахшу ривоятҳои худ ҳануз дар ҳазорсолаҳои IV-II пеш аз милод дар байни сокинони Осиёи Миёна ва ҳамсоягони онҳо ташаккул ёфта буд. Ин расму оин дар ҳазорсолаи II пеш аз милод дар замони ҳаракати ориён ба кишварҳои ҷануб - Эрон ва Ҳиндустон расиданд.

Ҳафриёти шаҳраки Саразм гувоҳи он аст, ки кишвари Суғдиёнро яке аз аввалин марказҳои оташпарастон бигуем. Оташгоҳҳои Саразм ва «Маъбади офтоб» (бинои 5-ум), ки поёнтар сухан меронем далели ин аст. Вале оиди оташгоҳҳои байни бостоншиносон ақидаҳо гуногун аст. Бостоншинос В.М.Массон, И.Н.Хлопин ва муаллифи китоби шумо як ақидаро тарафдори мекунем, В.И.Сарианиди ақидаи худро дорад. Мо оташгоҳҳои мудаввару чоркунҷаи Саразм, Қаротеппа, Айнатеппаи Кабутакро махсуси парастии оташ медонем, ба қавли В.И.Сарианиди ин қабил оташгоҳҳо воситаи гармкунии хонаву толорҳои онҳо ва онҳо вазифаи сандалии имрузаи тоҷиконро иҷро мекарданд.

Ба мулоҳизаи ман ин оташгоҳҳо маҳз барои он вучуд доштанд, ба оташи он парастии кунанд, баробари ин дар фасли зимистон то як андоза барои гармкунии хона низ истифода мушуданд. Чаро хулосаи мо чунин духӯра баромад. Аввал, назди оташгоҳҳо (биноҳои IV, V ва VI) якто-якто косаи сангини ғармич гузошта буданд. Таҳлили хокаи ин ҷо нишон медиҳад, ки дар ғармичҳо кадом як намуди растании рағандорро куфта гоҳ-гоҳ ба оташ мерехтаанд. Он вақти лозима алангаи оташро забонадору дилрабо мегардонд. Чаро хулосаҳои мо ба назар гуё чунин осон ҳосил мешаванд? Чунин нишонаҳои оташпарастиро дар маросимҳои имрузаи халқамон мебинем. Дар деҳаи Чилгазии ноҳияи Исфара баробари аз остонаи хона қадам гузаштани арус пиразанҳо уро назди оташ мебаранду ба дасташ чумҷаи ҷубин медиҳанд, арус аз рағандори дугӯшаи сафоли ба чумҷа раған гирифта, руи оташ мерезад. Пиразанону шӯҳидон аз руи чигунагии алангаи оташ бахти навхонадоронро муайян мекунанд. Байни ин ду ҳодиса 5 ҳазор сол вақт аст, вале магар ба ҳамдигар монанд нестанд? Гирди оташ давранонидани арусу рақси ҷураҳои домод дар атрофи кундаалоб, нугҷамонию ҳазориспанддудкунӣ барин одатҳоро низ барои таҷвияти фикр хотиррасон кардан мумкин аст. Ҳамин тавр, оташгоҳҳои шаҳраки Саразм маҳз барои парастии оташ сохта шудаанд. Ҳамчун манбаи гарми истифода бурдани онҳо вазифаи дуном аст. Зеро оташ чизи муҳим асту аз тамоми хусусиятҳои баҳра бояд бурд.

Зарур аст зинаҳои аввалини пайдоиши оташпарастӣ таҳқиқ шавад. Ин чиз рушан аст, ки дар ҷамъияти ибтидоӣ дар асри биринҷ муайян кардани ватани пайдоиши дини оташпарастӣ аз руи як ёдгори кори ношуданист.

Ташаккули мафкураи инсон ба ҳаёти иқтисодию иҷтимоии он вобаста аст. Ононе, ки олоти кориву аслиҳаи шикори ихтироъ карда буданд имконият доштанд, ки ба шикорчиғӣ, кишоварзӣ, ҳунармандӣ машғул шаванд. Дар чунин ҷамъият инсон аз азхудкунандагони боигарии табиат ба истеҳсолкунандагони он табдил меёбад. Инсон акнун танҳо ба ғундоштани ғалладонаю меваҳои ёбӣ машғул нашуда, худ баъзе намудҳои онро дар назди бошишгоҳҳои кишт намуда, оилаи худро бо хурок доимо таъмин мекард. Ром намудани ҳайвонот имконият меод, ки дар баробари шикорчиғӣ бо чорводорӣ низ машғул шаванд.

Ҳамин тавр исбот шудааст, ки кишоварзӣ ва чорводорӣ аввалин намуди меҳнати сокинони ҷамъияти асри сангу биринҷӣ буданд. Сохтани олот, пеш аз ҳама пайкону камон ва минбаъд шуғли кишоварзиву чорводорӣ воситаи инкишофи тафаккури одамони ҷамъияти ибтидоӣ гардид. Дар байни қabilaҳои Осиёи Миёна оташпарастӣ ҳамчун дин дар ҳазорсолаи IV-III-юми

пеш аз милод пайдо шуда бошад ҳам вай ҳоло пурра ташаккул наёфта буд, ҳар қабила парастии ба худ хосро дошт.

А.Исҳоқов

Саразм оғози тамаддуни халқи тоҷик

Бозёфтҳо, оташгоҳҳо ва дигар хонаҳои махсуси парастии оташ далели онанд, қабилаҳои Саразми водии Зарафшон, доманаҳои Кабутак, Эрону Афғонистон офтобу моҳтобро ҳамчун манбаи гармиву равшани парастии намуда, оташро зарраи он дар руи замин медонистанд ва ниҳоят дар замин ба он эътиқод бастанд. Ба шакли осмон доирашакл сохтани оташгоҳҳо ва дар маркази он дар чуқуриҳои махсус афрухтани оташ гувоҳи гуфтаҳои мост.

Дертар дар давраҳои минбаъдаи тараққиёти шаҳраки Саразм, дар ин ҷо барои парастии оташ биноҳои махсус сохта шуданд. То ҳол мо 5 бинои махсуси оташпарастони Саразмро кушодеам. Аз руи сохташон онҳо ба ду гуруҳ тақсим мешаванд. Гуруҳи аввал биноҳои чаҳоркунҷае, ки аз 4 то 6 хонаю хонаҷоҳо доранд, мебошанд. Онҳо дорои толори нисбатан васеи 24-70 мураббаъ метр буда, дар маркази он оташгоҳи мудаввар ва ё чоркунҷа дошт. Ба атрофи баъзеи онҳо аз руи деворҳои ранги сурх мемоланд. Ин нишонаи қурбонии хунин аст. Дар расмиоти оташпарастон парастии бе қурбонии хунин намегузашт. Баҳри он ки ҳар бор хуни чорвоеро нарезанд, атрофи оташгоҳ ва девори парастиигоҳҳо чунин □хунолуд□ яъне бо ранги сурх оро медодаанд. Дар оташгоҳҳои биноҳои II ва IV чунин ҳодисаҳо мушоҳида кардам. Бояд тазакур дод, ки В.М.Массон ва А.Ю.Берёзкин чунин рамзро дар ёдгории даври асри сангу биринҷӣ (энеолити) толори Илгингии Кабутаки Шимоли дарёфт намуданд ва гуфтаҳои мо бори дигар тасдиқ гардид.

Ба гуруҳи дуюми оташгоҳҳо танҳо якто номбар карда метавонем, он дар қабати дуюми бинои 5-и Саразм дарёфт шуд. Бино аз ду ҳалқай аз хишти хом сохташуда иборат аст: ҳалқай аввал буриши кундалангии 6, 30 метр, ва ҳалқай дуюм буриши кундалангии 3,30 метр дорад. Байни ин ду ҳалқа (давра) роҳрави 80 сантиметра ҳаст, ки бо деворҳои хиштии баландиашон 15-20см ба хонаҷоҳо тақсим шудааст. Шояд болои ин бино гумбазпӯш буд. Азбаски чунин тарзи сохтани бино дар санъати меъмории Осиёи Миёна ва дигар кишварҳои Шарқи Наздик бори аввал ба чашм расид, байни бостоншиносону шоҳидон баҳсҳои аҷиб ба амал омад.

Бостоншиносони амрикоӣ К.К.Ламберг-Карловский ва Филипп Кол ба хонаҷоҳои байни ҳалқаҳо бештар таваҷҷуҳ карда, онро анбори ғалладона номиданд. Бостоншиносон Б.И.Маршак ва В.И.Распопова як намуди хонаи истиқомати ҳисобиданд. Баъзе тамошобинон онро дахма (гурхона, хонаҷо) шумориданд. Бисёр тадқиқотҳои ҳамзамон ба Саразмро аз қайди назар гузаронидем ва лозим дониستم бигӯем, ки он □маъбади офтоб□ аст.

Камина бештар ба сохти бино диққат додам. Девори ҳалқай берун аз ду қатор хишти тарафҳои 52x25 см ва ғафсиаш 10-11 см иборат буд, хиштҳои берунии ҳалқа ба тариқи ҳамин ин ба шакли рамзи офтоби нурафшон аст. Дохили ҳалқа доираи офтобро мемонад. Бино чунин сохта шуда буд, вай офтобу нурпошии онро тасвир мекард.

Мо гуфтаҳои дигаронро низ ба мизони ақл бар кашидем. Ба анбори ғалла гуфтан асос нест, ягона донаи ғалларо ва ё пусидаи онро аз он ҷо наёфтем. Барои истиқомат кардан мувофиқ набуд. Ягона фикре, ки моро дудила кард, дахма буд. Гарчанде дар дохили ҳалқай мобайн устухони одама ёфт нашуд, боз барои аз байн бурдани шубҳа мобайни он хандак кофтем, то чуқурии 2, 50 метр, вале ба нишонаи қабре дучор нашудем. Ҳамин тавр пиндори худро тақвият медиҳем, бинои мазкур ба ҷуз □маъбади офтоб□ дигар чиз нест.

Пас, бояд бигуфт, ки симои абадзиндаи офтоб ибтидои ташаккули афкори оташпарастии мардуми Саразм буд.

Боз суоле хоҳу нохоҳ ру мезанад. Ватани оташпарастони аввалин кучост? Панҷ нишонаест, бо ақидаи ман муайян кардани он: аввал - мавҷудияти оташгоҳи махсус; дуввум - хона ва толорҳои алоҳидаи деворҳои ранги сурх дошта, ки рамзи қурбонии хунин мебошад; саввум - бозёфтҳои хоси парастии оташ: тасвири салиб, офтоб, оташ, барзагов ва маросими парастии; чаҳорум - тарзи дафнкунии фавтидагон аз руи оини оташпарастии - дар ҳолати батни бо асбобу анҷоми рӯзгор ва зебу зиннат ва

истифодаи оташ дар маросими дафн; панҷум - ҳамаи далелҳои боло ҳатман хоси тамаддуни ҳазорсолаҳои IV-III-юми пеш аз милод бошанд.

Чунин ёдгориҳои, ки ба панҷ талаботи болои ҷавоб гуфта тавонанд, дар ҳудуди Осиёи Миёна ва Шарқи Наздик каманд. Инҳо Саразми Мовароуннаҳр, Намозгоҳтеппа, Қаротеппа, Геоксюр, Илгинлии Кабутаки Шимола ва чанде ёдгориҳои Эрону Покистон ва Афғонистон мебошанд. Дуртаринаш ёдгориҳои Месопотамия мебошанд, ки онҳо низ маъбадҳои оташпарастӣ кашф шудаанд. Ҳамин тавр, водии Зарафшонро аз руи баррасии ёдгории Саразм яке аз ватани оташпарастони қадим номидан мумкин аст.

Парстиши оташ дар Саразм шакли авлоди ва қабилагии дошт. Оташпарастӣ дар ҷамъияти аз ҷиҳати иҷтимоӣ иқтисодӣ нобаробар тараққӣ карда, шакли муташаккили диниро пайдо мекунад ба ҳимоятгари манфиати табақҳои бонуфуз табдил меёбад. Табақҳои ҳукмронӣ тобеён ба ҷабилҳои қабилаҳои кишоварзону чорводорон дар замони энеолити асри биринҷ арзи вучуд кардаанд.

Барои ҳалли пурраи масъала натиҷаҳои ҳафриёти бостониро бо маълумоти мавҷудани таърихи муқоиса бояд кард. Зеро агар кашфиёти бозёфтҳои тадқиқотчиён бо ашёҳои намудҳои урфу одати оташпарастон шинос кунанд, дастхатҳои қадим оид ба назарияи онҳо суҳан меронанд. Аз ин ҷо пайваста ба яқдигар омӯхтани ин ҳарду, тадқиқотчиёро сари ҳулосаи амиқ меорад. Аввалин ва охири дастхат оид ба тамоилҳои дини зардуштии Авесто бебаҳо мебошад. Фақат дар ҳамин дастхат, ки то замони мо порча-порча боқӣ мондааст, маълумоте пайдо карда метавонем.

Дар бораи қай, дар қучо ва аз тарафи қи навишта шудани Авесто, ба ҷабилҳои олимони зиёда аз сад сол инҷониб баҳсу мунозира давом дорад. Ба фикри ман ин муаммои сарбаста буда, пурра қушодани он ба қасе муяссар намешавад. Ин муаммо фақат кашфиёти бостонии ёдгориҳои кишвари эроннаҷодон - Аириёнам Ваеҷаҳ қушода метавонанду бас.

ХУМДОНҲОИ ТАСФОН ВА ЧАРҲОИ ГАРДОН

Байни касби ҳунарманди - кулолгари (аз лой сохтани коса, куза, дег ва дигар зарфҳои рӯзгор) аз ҳама қадим аст. Бостоншиносон пайдоиши зарфи аввалинро ҳоси замони неолит 10-7 ҳазор сол пеш медонанд. Зеро ки инсон маҳз дар замони неолит аз шикорчиги ба кишоварзиву чорводорӣ гузашт, яъне акнун одамон хуроки худро, ки аз маҳсулоти ғаллаги, гушти ва ширию рағани иборат буд, хом нахурда, пухта истеъмол мекарданд. Барои пухтани хӯрок бошад, танҳо оташ кифоят намекард. Аз ин рӯ лозим буд, ягон намуди зарфро ихтироъ кунанд. Сангҳои косашакли табиат сохта ба пухтану хурдани хӯрок номувофиқ буданд.

Чӣ хеле гуфтем, зарфи лоини қадимтарин ба одамони замони неолит ҳосанд. Дар ҳудуди ҷумҳурии мо ёдгориҳои замони неолитро бостоншиносон А.П.Окладников ва В.А.Ранову чанде дигарон мавриди омӯзиш қарор додаанд. Қароргоҳи одамони давраи неолит қариб дар тамоми ноҳияҳои вилоятҳои ҷумҳурия дарёфт шуданд, ки беҳтарин ва бойтарини онҳо дар водии Ҳисор, назди деҳаҳои Тепаи Ғозиён, Тутқаули соҳили Вахш мебошанд. Дар шимолии Тоҷикистон ин қабил ёдгориҳо дар ноҳияҳои Исфара, Конибодом, Хучанд ва Истаравшан (Ўротеппа) дарёфт шудаанд. Дар водии Зарафшон ёдгориҳои Самарқанду гирду отрофи он, музофоти Бухоро ва болообии Зарафшон - аз Мастчоҳ то Панҷакентро - қайд кардан мумкин аст. Маҳз ин ёдгориҳо гувоҳанд, ки сокинони Мовароуннаҳр аз замони асри санг сохтани зарфҳои лоину сангиро азхуд карда буданд.

Бо вучуди ин ҳунармандона сохтани зарфҳои лой ба давраи энеолиту биринҷи ҳосанд. Саразмиҳо қариб шаш ҳазор сол қабл аз ин зиёда аз 12-13 намуди зарфҳоро аз хоки сурху зард, хокистарранг ва ҳатто сиёҳ месохтанд. Азбаски чархи кулолгари ҳоло ихтироъ нашуда буд, зарфҳоро дастӣ месохтанд. Ақидае ҳаст, ки ин корро бештар занҳо иҷро мекардаанд. Асоси таърихи доштани гуфтаи мазкур аз он аён мегардад, ки мардҳо ба корҳои вазнини меҳнатталаб машғул буданд. Мардҳо ба нигоҳдории оромии аъзоёни қabila, шикорчиги, кишоварзӣ, чорводорӣ, моҳидорӣ ва сохтмони хонаву ҷой машғул мешуданд. Аммо ин ҳамеша ин тавр набуд. Дар байни қabilaҳо тақсимоли меҳнат ба вучуд омад. Дар ин маврид қabilaҳо мувофиқи қобилияти ҷисмонӣ ба иҷрои касбу кори хос мутабиқ шуданд.

Ҳунарманди дар охири ҳазорсолаи IV-уми пеш аз милод аз кишоварзиву чорводорӣ ҷудо шуда, ба касби алоҳидаи гуруҳи одамон табдил ёфт. Сабаб дар он ки истеҳсоли ғалладона афзуда, захира зиёд шуд ва дар чорводор-масолеҳи гуштиву шири низ афзуд. Ба ҳар як оила, авлод ва қabila лозим омад, ки боигарии худро муҳлати муайян нигоҳ дорад ва аз рӯи меъёру талаботи рӯзгор истифода кунад. Барои нигоҳдори халтаву ҷуволҳо, сандуқҳо лозим буданд. Вале онҳо бофтани сохтани анҷомҳои номбурдари пурра азхуд накарда буданд, риштаҳои пашма, пуштаҳои суфта, матоъ, ҷуб, сузану дарафш ва ғайраро ба миқдори зарури дар ихтиёр надоштанд. Аз ин рӯ аксарияти намудҳои маводи хӯрока дар ҳуму хумчаҳо нигоҳ дошта мешуданд.

Вақте ки зарфҳои сафолини занҳо сохта, талаботи рӯзгорро таъмин карда натавонист, иҷрои ин корро мардҳо ба уҳда гирифтанд. Ҳамин тавр, кулолгари шакли муташаккили истеҳсоли гирифта, яке аз омилҳои пешрави ин намуди ҳунарманди гардид. Зарур аст бигӯем, ки як тарафи дараҷаи тараққиёти ҷамъияти одамони қадим аз рӯи санъати кулолгарии онҳо муайян карда мешавад.

Дар айни замон, мо ҳоло дар ихтиёри худ зиёда аз 10 000 зарфҳои сиёҳу пораҳои онро дорем ва бо камали қаноатмандӣ онди санъати кулолии саразмиён баҳои пурра дода метавонем. Саразмиҳо зарфҳои лоиро ба чор

шакл месохтаанд. Ба шакли аввал он зарфҳое дохил мешаванд, ки шакли лундаанд, даҳони тангу нафисашон ба дарун хамида, ба глобуси ду тақсим карда монанданд. Ин қабил зарфҳоро ба ҷои ҳамвор гузоштан душвор. Онро вақти хуроқхури доим дар даст нигоҳ медошанд. Шакли дуюм, зарфҳое, ки даҳони кушод ва пояи устувор доранд, шакли сеюм, дулча деворҳои рост доранд. Шакли чорум зарфҳое, ки конусшакл буда, ба тағораҳою хурмачаҳо монанданд.

Мо дар боло 12-13 намуди зарфҳои Саразмро хотирнишон карда будем. Ба он гуфтаҳо илова менамоем, ки ҳар як намуди зарф номи худро дошта, дар рӯзгор хизмати муайянеро адо мекард. Масалан, дар байни онҳо мо косаи хуроқхури, хурмаи ширчӯша, дугӯшаи ширу равғаннигоҳдори, кузаҳои обкашонӣ, ширхураи ҷуммақдорӣи кудакон, ширполлоҳо, пиёлаҳо, ҷому дулчаҳо, зарфҳои даҳонкушодаи гуштнамакунӣ ва ғалланигоҳдори, хумчаҳои калон барои обу донаҳо, тағораҳои хамиркуниву ҷомашуи ва ниҳоят дегҳои сафолиро мебинем, ки кулли онҳо, гарчанде дастӣ сохта шудаанд, хеле бадосту хушсифат мебошанд.

Дар Саразм мо ягон пораи деги мисӣ ва биринҷиро дарёфт накардем. Ҳамаи намуди деги хуроқпазиву обгармкунии саразмиҳо сафоли буданд. Аз ин ру, бояд гуем, ки дар зиндагонии ниёгонамон дар деги сафоли пухтани хуроқ асосан асрҳои то IV-VI милоди идома доштааст.

Вале ин маъноӣ онро надорад, ки дар рӯзгори ниёгонамон дегҳои миссӣю оҳанӣ набуданд. Он аз замони антиқа сар карда фақат дар маросимҳои ид, шояд дар туйҳо барои пухтани хуроқи ҷамъияти истифода мебуданд. То асрҳои IV-VI дарёфт шудани дегҳои сафоли далели гуфтаҳои мо мебошанд.

Омузиши санъати кулолгарони Саразм моро водор менамояд, ки онҳоро ҳамчун ҳунармандони аввалини ин соҳа шиносем. Кулолҳо ҳам зарф месохтанду ҳам онҳоро бо наққошиҳо оро медоданд... Нахуст сирру асрори тайёр намудани рангҳо ҳам ба даст омад. Дар натиҷаи таҷрибаҳои зиёд рангҳои гуногуни хушнамурад кашф гардид, ки аз гилҳои сурх, зард ва осмонранг ҳосил мешуданд. Чунин маводҳо дар доманакӯҳҳои Суғду Зарафшон фаровон аст. Гилҳои рангаро дар уғурчаҳо кӯфта суфта мекарданд. Равғану шарбати растанию гулҳои гуногунро ба он омехта ранги дилхоҳро тайёр мекарданд. Далели ин гуфтаҳо он аст, ки дар назди хумдонҳои кулолгарӣ ва устохонаҳо рангҳои барои ороиши зарфҳои зарур дарёфт шуданд. Аз кадом равғану шарбати растани истифода бурдаанд, ин чиз барои мо муаммои сарбастааст. Аз он, ки нақшҳои руи зарфҳо ва деворнигораҳо шаш ҳазор сол ва дар баъзе ҷойҳо аз он зиёдтар зерӣ хок зебогии худро гум накардаанд, маълум мешавад, ки он рангҳо сифати олия доштаанд ва тайёр кардани он кори осон набудааст. Кулолону наққошони Саразм тарзи хоси тайёр намудани рангҳои сурх, зард, кабуд, осмонӣ, лочувардӣ ва сиёхро доштаанд. Имруз чунин рангҳо дар ташхисгоҳҳои (лабораторияҳои) кимиёвӣ ҳосил карда мешавад, пас чи гуна ба маҳорату дониши ниёгонамон қоил нашавем.

Бале, кулолҳои Саразм наққошони аввалинанд. Акнун ба санъати наққошии онҳо ру меоварем. Дар байни зарфҳои замони асри сангу мис, ки кулолҳои Саразм оро додаанд, зиёда аз 100 хел тасвиротро мебинем, ки мувофиқи илми санъатшиносии ба 12 гуруҳ ҷудо мешаванд. Онҳо тасвири секунча, чоркунча, ромбшакл, дандонадор, катакҷаи хурду калон, мавҷи об, гумбазу равоқ, хатҳои рост, шакли рустаниҳо, моҳӣ, салиб, хатҳои шикаста, тасвири ҳайвонот ва ғайра мебошад. Дар онҳо шаш намуд ранг моҳирона истифода шудааст. Рангҳо бо як маҳорати баланд ба ҳам мутобиқ карда шудаанд. Зарфҳо аз гилҳои сурх сохта шуда, бо рангҳои ҷигарӣ ва бештар сиёҳ оро ёфтаанду зарфҳои сафедҷаю зардҷа бо рангҳои сурху гулобӣ.

Рангҳои лочувардӣ, кабудӣ осмонӣ ва зардро дар тасвири деворнигораҳо истифода кардаанд.

Бостоншиносон ва санъатшиносон ақида доранд, ки ҳар як тасвир нақши оддӣ набуда, маъноӣ ба худ хосе дорад. Чанде аз тасвиrotи Саразмро шарҳ доданием. Чунонҷа, ба фикри мо дандонаҳо ва мавҷҳо хосиятҳои обро ифода

мекунанд, дандона рамзи селу обхези, мавҷо оромии оби дарёю кулҳоро ифода менамоянд. Секунҷаҳо бо ду шакл тасвир ёфтаанд.

Якум, тарафҳои тези ду секунҷа ба якдигар менигаранд, дар шакли сони онҳо муқобили якдигаранд. Дар тасвири инсон ҳам дар ҳазорсолаҳои V-IV, чашмҳо шакли секунҷа доранд ба якдигар назар мекунанд. Гуфтан мумкин аст, ки нақшоҳои Саразм секунҷаро чун рамзи чашмони инсон қабул намуда, дар онҳо маъноӣ фалсафиро ифода намудаанд. Яъне шояд секунҷаҳои теғашон ба якдигар равона рамзи наздики ва дустӣ бошанду секунҷаҳои муқобили якдигар ифодаи қаҳру итоб, душмани..

Нақши дигар - ромб, катак, чоркунҷа. Дар ин нақшҳо шояд манзилхонаро тасвир карда бошад. Ба ҳар ҳол дар ибтидои ташаккули тамаддун ниёгонамон аз сиру асрори табиат таври кофӣ хабардор буданд. Онҳо медонистанд, ки замин чор тараф дорад, вагарна онҳо хонаҳо, муъбадҳо ва баъзе оташгоҳҳои муқаддасро ба шакли чоркунҷа намесохтанд. Аз ин ру, одате, ки мо то ҳол вақти хонасози тарафҳои оламро ба инобат мегирему бештар кушиши рӯй ба сӯи офтоб сохтани хонаро мекунем, мероси қадимаи ниёгонамон мебошад.

Рамзи офтоб ва нури он дар нақшҳои рӯи зарфҳо ба шакли доира, нимдоира ва салиб омадааст. Ҳангоми шарҳи □маъбади офтоб□дар ин бора сухан ронда будем. Салиб чиро ифода мекунад? Салиб ифодакунандаи рамзи офтоб мебошад. Дар замони асри сангу мис ва биринҷ, қариб дар тамоми кишварҳои Шарқи Наздику Миёна қудрати офтобро ба инобат гирифта, онро дар ду шакл доираи нурафшон ва салиб тасвир мекарданд. Ин гуна тасвиротро дар осори санъати ҳазорсолаҳои V-III-и сокинони Месопотамия - Байаннаҳрайн, Эрон, Покистон, Ҳиндустон, Афғонистон, Хуросони Шимоли ва Саразми Тоҷикистон мебинем. Ба ин тасвирот бештар кулолгарон, муссаввирон рӯй овардаанд. Бо салибҳо нафақат деворҳои фарши хонаҳо, балки зарфҳои рӯзгорро ҳам зеб медоданд. Аз сангҳо, мису биринҷ, нуқраву тилло тумору бозубандҳои салиби сохта, бо худ гирифта мегаштанд. Яъне рамзи офтоби муқаддас онҳоро доимо солиму тавоно нигоҳ медошт.

Салибро бисёр халқҳои ҳақон эътироф кардаанд, ҳам пайравони дини насронӣ ва ҳам ислом онро ҳамчун рамзи тавоноӣ ва софсирати қабул карда буданд. Бинобар ин салиб хоси ягон дини махсус нест. Онро одамони ҷамъияти ибтидоӣ бо ақлу заковати худ офарида, ба ҳама баробар таалуқ дорад. Яке аз ҷамъиятҳои, ки офаридаи салиб мебошанд, сокинони шаҳраки Саразм буданд, ки ба кулолгарӣ шуғл доштанд.

Лозим аст дар бораи сохти хумдонҳо ва истифодаи онҳо дар ҳунари кулолгарӣ низ истода гузарем. Тарзи тайёр кардани пухтани зарфҳои хоҷаги аввал одда буд. Бозёфтҳои бостонӣ собит менамоянд, ки одамони қадим зарфҳои аввалинро дар оташи кушод мепухтанд. Барои сохтани зарфҳо одамони неолитӣ (асри сангӣ) матои пашма, чарм ва ё навдаҳои нафиси дарахтонро истифода мекарданд. Аз рӯи маълумотҳои, ки ба даст дорем бояд гуем, ки он вақт аз матои пашмин ва ё чарм халтаеро ба шакли коса ва ё кӯза духта дохили онро бо қум ва ё хок пур мекарданд. Бо ин роҳ аввал шакли зарфро сохта, баъд аз беруни он гили часпаки ширинокро часпонида, шакли ҳақиқии зарфи дилхоҳашонро пайдо мекарданд. Зарфро барои хушконида ба офтоб мегузоштанду баъд аз хушк кардани он, қуму хоки дохили зарф ва халта бударо мерехтанд. Баъд аз ин кулол дар оташдони махсус зарфҳоро ҷамъ намуда, ба гирду атрофи он, болояшон ҳезуми зиёдро гузошта, то пухта тайёр шудани зарфҳо оташро хомуш намекард.

Тарзи дигар, чунон буд, ки аз навдаҳои нафис қолаби зарфро сохта, аз берун гил андова мекарданд. Минбаъд монанди тарзи аввал зарф тайёр карда мешуд. Вақти пухтани зарфҳои матои пашма, чарм ва навдаи қамиши дохили он месухту худи зарф ба шакли худ мемонд. Ин буд, роҳҳои оддии сохтани пухтани зарфҳои сафоли, ки таърихи ҳазорсолаҳои зиёд дошт.

Санъати кулолгариву дар хумдони махсус пухтани зарфҳои сафоли хоси ҳазорсолаҳои V-IV пеш аз милод мебошанд.

А.Исҳоқов

Саразм оғози тамаддуни халқи тоҷик

Гарчанде дар аввалҳои ин давраҳо баъзе намудҳои зарфсозии замони асри сангӣ боқӣ монда бошад ҳам санъати кулолгарӣ хеле пеш рафта буд. Акнун кулолон малакаи зиёд пайдо карда буданд. Баробари ин онҳо зарфҳои худро дар хумдонҳои махсуси бо поҳсаву хиштҳо сохта шуда мепухтанд.

Дар шаҳраки Саразм се намуди хумдонҳоро дарёфт намудем. Онҳо дар ягон гушаи хонаи истиқомати ва ё дар ҳавлии кушоди байни биноҳо ҷойгир шудаанд. Намуди якуми аз ҳама қадимтарини онҳо доирашакл буда, бо девори баландиаш то як метр ихота шудааст. Бурриши кундалангии дохили хумдон ба 2 - 2,50 метр баробар аст, мобайни он сутуни лоии ғафсиаш 50-60 см. дорад. Сутун ва девори атрофи хумдон барои сохтани гунбази хумдон хизмат мекарданд. Дар як гушаи он оташгоҳи хумдон ҷойгир буд, ки аз он забонаи оташ ва гарми бевосита ба зарфҳои дар мобайни сутуну деворҳои хумдон гузошташуда мерасиданд. Ин гуна хумдонҳо дар ёдгории бостонии Намозгоҳи Хуросони Шимоли дарёфт шуда буд, ки онро бостоншинос Б.А.Куфтин солҳои 1953-1956 таҳқиқ намудааст.

Намуди дуюми хумдон аз қисми алоҳида: оташгоҳ ва сандуқи зарфпази иборат аст. Шаш хумдоне, ки дар шаҳраки Саразм дарёфт шуданд, аз якдигар фақат аз руи ҳаҷмашон фарқ мекунанд. Агар оташгоҳи хумдони бинои III 80 см. дарозӣ 40 см. чуқури дошта бошад, ҳаҷми оташгоҳи хумдони бинои IV ба 1,20x50 см. ва сандуқи он 1,10x1,10 см. баробаранд. Мушоҳида карда шуд, ки ҳамаи онҳо шакли чоркунҷа дошта, оташгоҳ аз ҳаҷми сандуқи зарфпази вобаста будааст. Дар ҳама ҳолат оташгоҳ, дар паҳлуи сандуқи зарфпази дар чуқурии 30-50 см. ҷойгир аст. Дар ин ҷо гунбаз, руйпушкунӣ оташгоҳу сандуқи зарфпази вомехурад. Зеро кулолгарони қадим ҳуб медонистанд, ки агар болои зарфҳо пушида набошад, сифати зарфҳои пухташуда паст мешавад.

Ба фикрам ин намуди хумдонро одамони замони асри биринҷи дар ҳазорсолаҳои III ва II-юми пеш аз милод, дар якҷанд марказҳои тамаддуни кишварзӣ - баробар ихтироъ кардаанд. Гарчанде тарзи сохтани ин намуди хумдонро дар ёдгориҳои Олтинтеппа ва Геоксюр, Шаҳри Сухтаи Эрон, Даштлии Афғонистони Шимоли ва Сафолтеппаи Дашти Тирмиз ва Саразми Панҷакент аз якдигар фарқ кунанд, ҳам байни онҳо умумият ҳам ҳаст. Ин аз он гувоҳи медиҳад, ки одамони қадим бидуни маслиҳати якдигар дар натиҷаи зурурияти муҳит ва инкишофи ақл як чизро ихтироъ кардаанд. Ҳоло мо асосе надорем, бигуем, ки кулли кулолгарони кишварҳои Шарқи Наздику Осиёи Миёна дар як ҷой аз устои ягона таълим гирифта бошад. Зарурияти зиндагонӣ ва талаботи замон воситаи ихтирооти номбурда гардиданд.

Албатта, ҳамаи хумдонҳои кишварҳои номбурда, дар як замон яку якбора пайдо нашуданд. Масалан, хумдонҳои Олтинтеппа, Геоксюр, Шаҳри Сухта ва Саразм мансуби ҳазорсолаи IV-III, хумдонҳои Дашли ва Сафолтеппа дар аввали ҳазорсолаи II пеш аз милод сохта шудаанд. Вале шаклан ба ҳамдигар наздиканд. Ин маънои онро дорад, ки ихтироот суст тағйир меёфт. Меросгузори касбу ҳунароҳ ба байни наслҳо гули ҳазорсолаҳо идома дошт. Мутахассиси шинохтаи илми кулолгарӣ Э.В.Сайко исбот намуд, ки кулолгарони гузашта дар хумдонҳо зарфҳоро дар 600-800 дараҷа ҳарорати гарми мепухтанд. Аз ҳамин сабаб дегҳои сафолии қадима ва ҷойҷушҳои аз гил сохташуда дар рӯзгори ниёгон солҳои зиёд хизмат мекарданд.

Намуди сеюми хумдони Саразм назар ба ду намуди аввала хеле одди менамояд. Вай доирашакл буда, бурриши он ба 3 метр баробар аст. Атрофи доираи хумдон бо девори паҳниаш 25-30 см. ихота ёфта, дар баландии 20-25 см. боқӣ мондааст. Тахмин карда мешавад, ки замоне баландии девор аз 70-75 см. зиёд буд.

Чӣ девори гирди хумдон ва чӣ девори фаршаш, аз тасфи оташ ба сафолаки хишти табдил ёфтааст. Оташгоҳи хумдон дар як гушаи он ҷойгир аст. Вай аз руи сохти худ ва оташгоҳи хумдонҳои ду намуди аввал ба кулли фарқ мекунад. Пеш аз ҳама ин оташгоҳ ба ҷоҳи чуқуриаш 80-100 см. ва даҳонаш 70-75 см. монанд буд. Дар дохили он ҳезуми нимсухтаи ба ангишт табдилёфта ва хокистари зиёде ҳобидааст.

А.Исҳоқов

Саразм оғози тамаддуни халқи тоҷик

Ҷои зарфгузорику пухтани он майдони мудаввар буд, ки дар он 100-150 зарф ҷой мегирифт. Ин намуди хумдон, ки дар ёдгориҳои Осиёи Миёна бори аввал дарёфт шуда буд, моро водор намуд, ки оиди он тадқиқоти махсус барем. Барои ҳалли масъала ба мо бостоншиносони Фаронса Анри Пол Франкфорт ва Ролан Безенвал, ки дар Саразм ҳамроҳи мо ҳафриёт мегузaronиданд, кӯмак расониданд. Онҳо ахбор доданд, ки ин намуд хумдонро онҳо дар яке аз деҳаҳои Покистон дидаанд. Боз илова намуданд, ки оиди хумдонҳои қадимаю

замонавии Покистон бостоншинос, сарвари осорхонаи ГИМЕН-и Париж Франсуа Жариж мақола чоп кардааст.

Соли 1988 дар Париж мақолаи Франсуа Жарижро аз китобхонаи Санъати Шарқ дарёфт намудам. Дар мақола оиди сохт ва тарзи истифодабарии хумдонҳои Покистон маълумоти муҳим дода шудааст. Маълум мешавад дар Покистон ҳам монанди хумдонҳои Саразми асри биринҷ хумдон месохтанд. Ин барои васеътар омӯхтани бозёфтҳо ба ман кумак расонд. Дар Саразм пас аз тайёр намудани рафҳо, хушконида ва наққоши кардан онҳоро ба майдончаи мудаввар, ки вазифаи сандуқи зарфпазиро адо мекард, паҳлуи ҳам ва ҳатто болои ҳам мечидаанд. Гирду атрофи онҳо ҳезуми хушк ва тапиҳои хушки говро ҳам мекарданд. Пас аз ҳамаи ин ва банд шудани дохили хумдон рӯи онро бо қамишу хас пушонидани ба лойи қаҳдор хуб андова мекарданд, барои ба хумдон дохил шудани ҳаво дар ду ё се ҷои он баробари даҳони пиёла сурохиҳо мегузоштанд ва оташ афрухта мешуд. Вақте оташ ба лаҳча табдил меёфт сурохиҳои болои хумдонро баста, қариб як шабонаруз тайёршавии зарфҳоро мунтазир мешуданд. Баъди ба хокистар табдил ёфтани лаҳчаҳои дохили хумдон лойи болои хумдонро шикаста, аз дохили он зарфҳои тайёро мегирифтанд.

Ҳамаи ин аз санъати баланд ва таърихи бои кулолгарии ниёгонамон дарак медиҳад. Ҳамин тавр ниёгони мо аз замонҳои қадим тамоми нозуқиҳои ҳунари кулолгарӣ, нақшу нигордиҳӣ ва пухтани зарфҳои сафолиро азхуд карда буданд.

А.Исҳоқов

Саразм оғози тамаддуни халқи тоҷик

ОЛОТҲОИ АВВАЛИН АЗ САНГУ УСТУХОН БУДАНД.

Агар бовар кунем, ки инсон аз маймунҳои одамшклар пайдо шудааст, боз ба шубҳа меафтем. Охир чаро ҳоло маймун чизе ихтироъ намекунад? Вале бостоншиносон ва донандагони таърихи ҷамъияти инсонӣ моро бовар мекунонанд, ки маймун дар давоми миллионҳо сол ба одам

табдил ёфтааст. Имруз боз саволе ба миён меояд, ки ҳоло ҳам маймунҳо ҳастанд, вале ягон маймуне ба одам табдил намеёбад? Хулоса, муаммоҳои табиат зиёд. Яке мегӯяд, ки намуди маймунҳои одамшакл аз миён рафтааст, дигаре мегӯяд, ки то ҳол дар Африко, Австралио ва ҷазираҳои уқёнуси Ором одамоне ҳастанд, ки шаклан ба маймун, монанду тарзи ҳаёти одамони ҷамъияти ибтидоиро аз сар мегузaronанд. Мо аз як тараф ба ин бовар мекунем, аз тарафи дигар шояд хуш ояд. Охир, зистан дар ҳавои тоза, нашунидани овозҳои техника, истеъмол накардани доруҳои кимиёвӣ, мавҷудияти ахлоқӣ, покизаи инсонӣ, соҳиби тамоми нозу неъматҳои табиат будан ҳам бахти хуб аст ва ин бахтро ҳоло ҳамон қабилаҳои номбурда доранд.

Сокинони шаҳраки Саразм дар ҳазорсолаи IV пеш аз милод истеҳсоли маъданро аз худ карда бошанд ҳам, аввалин олотҳои шикориву рӯзгорро аз сангу устухон месохтанд. Зиёда аз 40 намуди устухониро дарёфт намудем. Миқдори умумии онҳо аз ҳазор мегузарад. Хулоса ниёғони мо ҳануз дар зинаи аввалини тамаддуни худ нозуқиҳои ҳунари аз сангу устухон сохтани олотҳою зебу зиннатҳоро ба дараҷаи баланд азхуд карда буданд.

Дар рафти тадқиқотҳо мушоҳида гардид, ки ҳар як намуди олот ба касбу кори гуногун хосанд. Шикорчиён ва чорводорон аз сангҳои ҷақмоқӣ, кварсит-корд, пайконҳои камону найзаҳо месохтанд. Пайконҳо ҳам якчанд намуд буданд, барои ҳайвоноти калони монанди гавазн, барзагов пайконҳои нисбатан калони нугтез, барои шикори нахчир, бузи кӯҳӣ ва монанди инҳо пайконҳои хурдтар сохта, ба сари нугҷуби камонҳо ва найзаҳо мебастанд. Инчунин, пайконҳои хеле хурдро барои шикори паррандаҳо истифода мекарданд.

Баробари пайконҳои шикорчиён якчанд намуд кордҳои басо тези ҷақмоқӣ низ доштанд, ки барои куштан, пушт кандан ва тақсими гӯшт истифода мешуд. Албатта, дигар роҳҳои сайди ҳайвону паррандаҳо низ мавҷуд буданд, ки оиди онҳо дар китобҳои оид ба таърихи дунёи қадим батафсил суҳан ронда шудааст.

Олоти аввалини кишоварзӣ низ аз сангҳо буданд. Дар ёдгориҳои гуногун миқдори зиёди олоти кишоварзӣ, аз ҷумла сангҳои нугтези заминковӣ дарёфт шуданд. Аз руи тадқиқоти олимони соҳаи таърихи кишоварзӣ В.А.Лисисина, В.М.Массон, Г.Ф.Коробкова, И.Н.Хлопин ва чанде дигарон маълум мегардад, ки одамони замони энеолит ва мису биринҷ бештар заминро бо ҷубҳои ба сари онҳо сангу шохи баста [шудгор] мекарданд. Барои он ки кор осон шавад, ба ҷуби заминков ҳалқаҳои аз санг сохташудаи вазнинро меовехтанд. Ин имконият меод чӯфтгарони қадим бо қувваи кам ҳарчӣ бештар замин [шудгор] кунанд. Шудгор он замон маънои рамзи дошт. Метавонистанд 10-15 см. руи заминро ҷӯйчаҳо канда донаҳоро зерӣ хок кунанд. Дар ҳазорсолаи IV ҳайвоноти ҷуфткунанда ва олоти ҷуфти - омочро ҳоло истифода намекарданд. Даравидан, кӯфтан ва ба ярмаву [орд] табдил додани ғалладона ба воситаи олотҳои санги иҷро карда мешуд.

Растаниҳои донадор - гандуму ҷав, қамишу алафҳои худруро бо досҳои сангин медаравиданд. Пеш аз дарав аз ҷақмоқсангҳо тезинаҳои зиёде сохта онҳоро ба дохили ҷуб ва ё устухон ҷойгир намуда, ба шакли достӣ қач, омода мекарданд. Як даравгар бо досҳои санги метавонист дар як рӯз аз 0,10 то 0,15 га майдонро дарав кунад. Ин далелро бостоншиносон Г.Ф.Коробкова ва В.А.Лисисина бо таҷрибаи амали тасдиқ намуданд.

Тахмин карда мешавад, ки олотҳои санги дар кӯфтан ва аз пай ҷудо кардани донаҳо низ истифода мешуданд. Шояд аз ҳама бештар хушаҳои гандуму ҷавро бо кубакҳои ҷубин мекуфтанд.

Вале дар Саразм дарёфтани ғулаҳои сангину вазнини сурохидор ба он ишора мекунад, ки аз суроҳии се-чортои ин сангҳо ҷуберо гузаронида, ду нафар ба воситаи ресмони пашмиву чарми онҳоро дар болои бандҳои ҷаву гандум то аз Сарак ҷудо шудани донаҳо меғелониданд. Баъди аз пайа ҷудо шудани донаҳо онҳоро дар шамол бод карда, ба зарфҳои анборҳои махсус мерехтанд.

Хизмати олотҳои санги дар ҷамъияти Саразм бо ин ба охир намерасад. Онҳоро дар ярмаю ордкунӣ ва пухтану истеъмоли таомҳо низ истифода мебарданд. Дар ин ҷо мо уғуру ярмачоҳҳо, дастаҳои ҷувоз ва ҷама гуна зарфҳои санги ро вохурдем. Малакаи сангтарошони Саразм хеле боло буд. Онҳо сангҳои махсусро интихоб намуда, завқи баланди ҷунармандии худро низ нишон медоданд. Ҷувозу уғурчаҳо ва дастаҳои онҳоро бештар аз санги хоро ва қайроқсангҳои дарё месохтанд, барои сохтани косою пиёлаҳо ва зарфҳои дигари хоҷаги мармарҳои гуногун намудро истифода мебарданд.

Олотҳои санги дар хоҷагии маъданкоркунӣ низ истифода мешуд. Аз кандани маъдан то қуфта ба кураи маъдангудози рехтани онҳо аз чунин олотҳо истифода бурда мешуд. Ҷувозҳои санги маъданкуби ва болғаю кубакҳо нисбатан ба ҷувозҳои ғаллакуби вазнину калонҳаҷм буданд. Баъзан онҳо аз 20 то 30 кило вазн доштанд.

Занҳо низ дар хоҷагии истеҳсоли худ олотҳои санги ро васеъ истифода мебарданд. Дар харобаҳои шаҳраки Саразм зиёда аз 600 дона сари урҷуқҳо, дарафшҳо, тугмаҳо дарёфт шуданд. Яъне сокинони Саразм ба ресандаги, бофандаги ва дузандаги низ шуғл доштанд. Масолеҳҳои асосии ресандаю дузандаҳои қадим пашм, пӯст, чарм буданд. Онҳо аз ашёҳои номбурда сару либос, пойафзол, палос, пӯстакҳо медухтанд.

Маълум, ки дар асрҳои санги биринҷ муносибати тичоратии пул ҳоло пайдо нашуда буд. Шахсони алоҳида ва қабिलाҳо байни ҳамдигар бо иваз намудани молҳо робита мекарданд. Робита бештар байни қабिलाҳои чорводору кишоварз ба амал меомад. Пас онҳо арзиши моли худро ҷи гуна муайян мекарданд?

Ба ин савол сангҳои дастадори гуногунвазни дарёфтшуда қисман ҷавоб дода метавонанд. Бояд гуфт, ки 8 Ҷанги тарозуи Ҷёфтшуда аз руи вазн баробар нестанд. Вазни аз ҷама зиёди онҳо 19,5 кило буда, хурдтаринаш 4 кило мебошад. Яъне ба одамони қадим ченаки вазн маълум буд. Ҷамчунин Ҷангҳои тарозуи гуногуннамуд мебошанд. Чаро ин тавр? Оянда маълум мешавад. Онҳо чор намуданд: 2-то доирамонанд, 2-то элепшакл, 3-то тубмонанд ва 1-то чаҳоркунҷа. Ҷамаашон аз танаи худ даста доранд.

Аз руи вазну шакл гуногун будани онҳо собит менамояд, ки бозёфтҳои мо дар ҳақиқат Ҷангҳои тарозуи мебошанд ва дар ҳисобу китоби ғалла, гушт, равған, пашм истифода мешуданд.

Ин қабил сангҳо фақат хоси ёдгории Саразм набуда, дар якҷанд ёдгориҳои ҳамзамони Саразм ва дертар аз он низ дарёфт шудаанд. Аз ҷумла чунин сангҳоро дар ёдгориҳои замони энеолиту биринҷи Хуросони Шимоли, теппаи Ҷисору Сиалки Эрон, Мундигаки Афғонистон низ вохурдаем. Тадқиқотчиёни ёдгориҳои номбурда Р.Пампели, М.Е.Массон, Б.А.Литвинский, В.М.Массон, И.Н.Хлопин, Ч.М.Касал онҳоро аниқ маънидод накарданд. Масалан, Касал санги дастадори Мундигагро лавозимоти оин шуморад, М.Е. ва В.М.Массонҳо, И.Н.Хлопин Ҷанги тарозуи меҳисобанд. Бостоншинос В.А.Алексин чунин сангҳоро муайянкунандаи ченаки вазн медонад. Ин ақидаҳо то кашфиёти шаҳраки Саразм гуфта шудаанд. Акнун вақте ки мо дар ҳудуди як ёдгори панҷ намуди он қабил сангҳоро дарёфт намудем, метавон бе ягон шубҳа гуфт, ки онҳо ҳақиқатан ҳам Ҷангҳои тарозуи мебошанд.

Онҳо нафақат воситаи муайянкунии ченаки вазн, боз муайянкунандаи арзиши моли ивазшаванда ҳам мебошанд. Аз ин ру онҳо гуногунвазн буданд. Он замон дастрас намудани гушт аз истеҳсоли ғалладона осонтар буд. Аз ин ру, дар вақти иваз намудани ғалладона ба гушт арзиши ғалла нисбат ба арзиши гушт боло меистод. Барои ҳамин 19-20 кило гуштро бо санги вазнин ва 5-6 кило ғалларо бо санги нисбатан сабук баробар намуда иваз мекарданд.

А.Исҳоқов

Саразм оғози тамаддуни халқи тоҷик

Дар бораи ғаллаву пашму пӯст низ ҳамин тавр гуфтан мумкин. Ҷамин тавр одамони қадим дар мавриди моливазкуни арзиши моли худро шояд аз руи сарфи меҳнат муайян мекарданд. Чизе, ки бо сарфи ночизи қувваи меҳнат истеҳсол шудааст, арзонтар, чизе, ки меҳнати зиёдро талаб мекард, қиматтар буд. Чунин қонуни истеҳсолот ва арзиш то замони мо вучуд дорад.

Бо вучуди ин ақидаҳои дигар низ вучуд доранд. Масалан, бостоншинос А.Аскарров ин қабил сангҳои дастадорро олооти варзиш, яъне гурзҳо менамояд. Ихтисосманди соҳаи таърихи варзиши

миллии тоҷик Н.Турсунов низ бидуни ҳамкори бо бостоншинос А.Аскарров сангҳои Саразмро гурзҳои аввалини одамони қадим гуфтааст. Ҳар чӣ набошад бозёфти мазкур асрори зиёд дорад.

Эҳсоси зебои ва ба қадри он расидан танҳо ба инсон хос аст. Одамони замони асри сангу мис ҳам ҳамин тавр. Аввало зебу зиннати онҳо дандони ҳайвоноту сипари гушмоҳиҳо буданд. Дартар сангҳои рангоранг диққати онҳоро ба худ кашида, ки соня ба ороиши зеби гардан табдил ёфт. Ҳамин тавр санъати аз сангҳои қиматбаҳои хушнамурад сохтани зебу зиннат аз замони энеолит оғоз ёфта буд.

Аз ҳафриёти Саразм ба миқдори зиёд намудҳои гуногуни зебу зиннат аз сангҳо сохташударо дарёб намудем. Бештари онҳо шакли марҷонҳо, бозбандҳоро доранд. Зиёда аз 14 намуди марҷонҳоро дар даст дорем. Онҳо аз ҳамдигар аз руи сохт ва масолаҳшон фарқ мекунанд. Маълум мешавад, ки заргарон онҳоро мувофиқи талаби мизочон месохтаанд. Марҷонҳо баробари мош, лунда, дарози миёнғафс, чархмонанд, бочкамонанд ва ғайраанд.

Саразмиён хосияти ҳар як сангро медонистаанд. Ин аст аксарияти олоти зебу зиннат аз лочувард, фируза, ақиқ, яшмо, оникис, мармар ва дигарҳо сохта шудаанд. Оиди хосияти сангҳои номбурда ҳануз дар ҳазорсолаи IV-III пеш аз милод навиштаҷотҳои хати меҳи оссириёи маълумотҳо ҳастанд. Илова ба ин дар тибби халқии мардуми Шарқ низ хосияти табобатии сангҳои қиматбаҳо лаъл, ёқут, марворид ва дигарҳо маълум буданд, аз ин ру онҳо ҳар гуна зебу зиннат, бозбанду туморҳо месохтанд.

Минерологи машҳури Шарқ Абурайҳон Беруни ва ҳаким Абуали Сино зиёда ҳазор сол қабл хосиятҳои сангҳоро шарҳ дода буданд. Ба гуфти онҳо ақиқи сурхи ҷиғарӣ муҳаббати инсонро мустаҳкам карда, ба вай бахт меорад. Фируза соҳибашро вазифадор мекунад, ки ростқавлу ба кори нек доимо омода бошад. Марворид хосияти раққунандаи касалиҳои ҷиғар ва димоғро дорад.

Хулоса, аҷдодони мо асрори сангҳоро медонистанд ва анҷому ашёҳо, зебу зиннатҳои сангиरो хеле қадр мекарданд. Сангшиносии ва истифодаи сангро мо дар мисоли сокинони Саразм ва дигар ноҳияҳои Осии Миёна мебинем.

Қайд бояд кард, ки ин кори заҳматталабро гуруҳи калони ҳунармандон бевосита дар ҳуди маҳаллаҳои Саразм иҷро мекарданд. Аз ин ҷо дарёфт шудани сангҳо барои сохтани ҳар гуна олоту ашёҳо, марҷону шаъбаҳо далели ин аст. Илова менамоем, ки дар бинои V-ми ҳафриёти Саразм, бостоншиносии ҷавон Саидмурод Бобомуллоев устохонаи махсусро дарёфт намуд, ки дар як гушаи он зиёда аз 500 дона сангчаҳои гуногун меҳобиданд. Ин далели он аст, ки устоҳои сангшинос онҳоро аз ҳар ҷо дарёфт карда, дар устохонаи худ нигоҳ медоштанд ва асбобҳо месохтанд.

Саразмиҳо аз санг нафақат олотҳои мухталифу зарфҳои рузгор ва ҳар гуна зебу зиннат месохтанд, балки аз санг мучассамаҳо, муҳрҳои сардори қабила ва ҳатто ҳайкалҳои калонҷусса сохтанд.

Ҳар чанд саразмиён тарзи коркарди олотҳои сангиरो медонистанд, аммо аз олотҳои дузандагӣ танқисӣ мекашиданд. Онҳо охири асри санг ру ба тараққайи хоҷагӣ, мадания ва маиши оварда, акнун ба либос, пойафзол ва ғайра эҳтиёҷ пайдо карданд, ҳоло пахтаву шоҳӣ набуд. Донистани пашмресӣ ва аз онҳо тайёр намудани матоъҳо, истифодаи пусти ҳайвонот чун чарм ҳоло маънои онро надошт, ки мардум либосу пойафзоли хоса доштанд. Барои тайёр намудани онҳо сузан, даравш, қайчи барин олотҳо лозим буданд. Олотҳои номбурда аз санг сахта намешуданд.

А.Исҳоқов

Саразм оғози тамаддуни халқи тоҷик

Истеҳсоли маъдану аз онҳо сохтани олотҳо бо тамоми ҳастиаш ҳоло инкишоф наёфта буданд. Одамони аз устухони ҳайвонот сохтани олотҳои дузандагиро азхуд намуданд.

Дар ҳафриёти шаҳраки Саразм мо миқдори зиёди сузану дарафшҳоро ва баъзе намудҳои олоти ресандагиву бофандагиро дарёфт намудем. Онҳо исботи онанд, ки ниёгони мо аз устухонҳои паррандагон сузанҳо ва аз устухони бузу гусфанд дарафшу дигар олотҳоро тайёр мекарданд. Гарчанде то замони мо ягон намуди либоси саразмиҳо боқӣ намондааст, метавон

гуфт, ки онҳо бараҳна ва пойлуч намегаштанд. Дар ҳазорсолаҳои IV-III пеш аз милод либосу пойафзолҳои онҳо аз матоҳои пашмаи ва пӯсту чарм буд. Тани деворҳо ва фарши хонаҳои истиқомати худро ба палос, пӯсту пӯстақҳо мепушиданд.

Вақте ки истифодаи олотҳои сангиву устухони сар шуд, зиндагонии одамон хеле тараққи кард. Онҳо рустаниҳои кошта, худрӯро бо досу кордҳои санги дарав карда, бо олотҳои устухони сабатчаҳо, зарфҳо ва паласҳо мебофтанд. Дарёфт шудани нақши бурёҳо дар руи фаршу шифти лоини хонаҳо, аз он дарак медиҳанд, ки одамони қадим санъати бурёбофиро ба дараҷаи баланд медонистанд. Вақти муқоисаи нақши бурёҳои таърихи 5-6 ҳазорсола дошта, бо бурёҳои замони мо ягон фарқиате мушоҳида карда намешавад.

Хулоса, баррасиҳои ҳафриёти бостонӣ, қариб дар ҳамаи ёдгориҳои замони асри сангу биринҷ исбот менамоянд, ки ниёгонамон ихтироькори бисёр ҳунароҳои дасти буда, онро такмил дода, ба мо мероси бои маданияту ҳунармандӣ боқӣ гузоштаанд.

Дар охир бояд гуфт, ки ниёгонамон санъати аз устухонҳо сохтани олотҳои зеборо низ ба хуби аз худ карда буданд. Аз ёдгориҳои қадим дарёфт шудани марҷонҳо, муҷассамаҳо, дастпонаҳои устухонӣ далели ин гуфтаҳост.

А.Исҳоқов

Саразм оғози тамаддуни халқи тоҷик

МАЪДАНҲО ВА МАДАНИЯТИ КОРКАРДИ ОНҲО

Дар хоҷагии инсон рузе нест, ки вай бо ин ё он намуди олотҳои аз маъдан сохташуда кордор набошад. Гумон мекунем, ки агар одамони қадим санъати маъдану маъдангудозиро ба мо мерос намегузоштанд, ҳоли мо чӣ мешуд. Вақте аз онҳо истифода мебарем, онҳоро ҳодисаи

муқаррари надониста, роҳи тайкардаи ихтирооти маъдан ва таърихи пайдоиши олотҳоро набояд фаромуш кард.

Дар замони асри санг инсон дар табиат мавҷуд будани ин маъданҳои муъҷизаофаринро намедонист. Эътироф бояд кард, ки ихтирои пайкон аз санги чашмоқ худ маъноӣ кашфиёти ҷаҳонӣ дошт. Вақте ки пас аз гузаштани даҳҳо ҳазор сол илми табиатшиносии инкишоф ёфт, олотҳои сангию устухонӣ талаботи инсонро қонеъ кунонида наметавонист. Барои инсон олоти дигар лозим буд, ки вай зиндагии худро боз ҳам осонтар кунад.

Чуноне ки макони нони аввалинро гуфта наметавонем, маъдани аввалинро ҷа тавр гудохтанд, дар кучо номаълум аст. Фақат ҳаминро гуфта метавонем маъдани аввалин аз мис буд. Шояд дар аввал одамон дар ғору гутҳо, ҷарриҳою обкандаҳо миси яклухти табиӣ сурху зардҷаро дучор шуда бошанд, вале хосияти онро намедонистанд ва аз ин ру ба он аҳамият намедоданд. Аммо, вақте ки мис ба оташ офтода, дар пеши назари онҳо об мешавад, баъд аз хунуқшавӣ ба аслиҳаи саҳту тези бурранда табдил меёбад, одамон ба он аҳамият меодаги шуданд.

Ин тасаввурот шояд пояи ҳақиқӣ дошта бошад. Вале маълум аст, ки ихтирооти мис ҳамчун маъдан ба замони неолиту энеолит хос буда, таърихи 7-6 ҳазорсола дорад. Аз ин пеш ягон қабिलाи инсон маъданро намедонист. Вале дар қаъри замин миқдори номуайяни маъданҳои гуногун миллионҳо сол инҷониб меҳобиданд.

Аз биноҳои алоҳидаи Саразм дар зарфи 15 сол ба мо муяссар гардид, ки анҷому ашёҳои аз панҷ намуди маъдан сохташударо дарёб кунем. Ҳоло мо зиёда 1500 номгӯй олотҳои истеҳсоли, лавозимоти рузгор ва зебу зиннатҳо дорем, ки онҳо аз мис, биринҷ, қурғошиму нуқра ва тилло сохта шудаанд. Чунин бозёфтҳо ба миқдори зиёд дар ягон ёдгории ҳамзамони Саразм дарёфт нашудаанд. Аз ин ру саразмиёро яке аз аввалин маъданшиносони Осиёи Миёна шуморидан мумкин аст.

Маъдани аввалини саразмиён мис буд. Бозёфти миси яклухт дар деҳаи Ёриҳои ноҳияи Панҷакент шоҳиди асосӣ мебошад. Ба ғайр аз ин оиди фаровонии мис дар қуҳҳои Суғду Зарафшон геологҳои Панҷакент ишораҳо кардаанд.

Мисро ҳамчун маъдани аввалин шинохтани сокинони водии Зарафшон пояи илмӣ дорад. Пеш аз ҳама ба ин миқдори зиёди олотҳои миси далолат диҳанд, сониян олоти коркарди канданиҳои мисӣ: кубакҳо, ҷувозҳо ва дастаҳои сангини номбурда, гуфтаҳои моро тасдиқ менамоянд. Илова ба ин дар Саразм дарёфт шудани кураҳои маъдагудозиву қолибҳои рехтагари шоҳиди онанд. Кулолгарони Саразм зарфҳои худро дар ҳарорати 600-800⁰ гармӣ дошта мепухтанд. Дараҷаи гудохтани мис низ он қадар баланд набуда 800-900⁰ ҳарорат кифоя буд, ки маъдани дар таркибаш мис буда ба моеъ табдил ёбад. Он кураҳое, ки мо дар ҳафриётҳои Саразм дарёфт намудем, нафақат 600-800⁰ гармӣ, балки то 1800⁰ гармӣ дода наметавонистанд.

Азбаски саразмиҳо санъати маъдангудозиро нав аз худ карда буданд □устухонаҳои□худро, дохили яке аз хонаҳои истиқомати ва ё руи ҳавличаи кушод месохтанд. Кураҳо хеле оддӣ буда, шакли қубури лоиро доштанд. Он 30-35 см. чуқури ва 20-3 см. васеги дошта, аз қубурҳои оддӣ обгузарони бадостгтар буда деворҳояш 4-5 см. ғафсӣ доштанд. Мутахассисони соҳаи маъданшиносии қадим Б.А.Литвинский, Е.Н.Черних, В.А.Рузанов ва чанде дигарон дар асарҳои худ ишора намудаанд, ки ин кураҳои аз лойи хом сохташуда нафақат ба гудохтани маъдани мис, балки маъданҳои дигар тилло, нуқра низ қодиранд. Аз тарафи дигар барои гудохтани санги маъдандор ангишти дарахтони

А.Исҳоқов

Саразм оғози тамаддуни халқи тоҷик

бурсу заранг, фарқу дулона лозим аст, онҳо дар қуҳҳои Суғду Зарафшон фаровонанд.

Вақте ки дар тани кураҳо олуи мису биринҷиро пайдо кардем, тахминҳо оиди аз берун ба Саразм овардани маъданҳо аз байн рафтанд.

Ҳоло бо камоли қаноатмандӣ гуфта метавонем, ки сокинони шаҳраки Саразм дар ҳазорсолаи IV пеш аз милод ҷустуҷӯи чор намуди ҷинсҳои қуҳии таркибашон мис, қурғошим, нуқра ва тилло доштаро медонистанд. Сангшиносони қадим сар то сари водии Зарафшон пиёдаю савора

гашта, ҷои онҳоро муайян мекарданд. Бо олотҳои санги, шохӣ ва ҷубӣ аз қари кӯҳҳо маъданҳои заруриро аз сангҳои бегона ҷудо мекарданд. Ба манзил овардани онҳо, ки кори хеле душвор буд, қисми зиёди корҳои маъдангудозӣ дар назди конҳо иҷро карда мешуданд. Ба Саразм асосан маъдани хоми нимтайёро меоварданду ба истеҳсоли олотҳо шуруъ мекарданд. Ҳамин тавр ҳам мешуд, ки баъзан, душвор бошад ҳам, худӣ чинсҳои маъдандорро ба шаҳраки Саразм кашонида, дар ҳавлиҳо коркарди онҳоро бо ёрии аъзоёни дигари қабилаву оилаҳо идома меоданд.

Саволе ба миён меояд, ки зарурияти кашфи маъдан ва аз он сохтани олотҳо чӣ буд?

Сабаб дар он ки олотҳои номбурдаи сангину устухонӣ, корду пайконҳо ва сузану дарафшҳо пешравиӣ зиндагониро пурра таъмин карда наметавонидаанд. Дар кишоварзӣ, ҳунармандӣ, хонасозӣ ва хоҷагидорӣ он мардум доим душвориҳо дучор мешуданд. Лозим меомад, намудҳои дигари олотро кашф намоянд. Вале ҳамаи ин фикри шахсии мост, ягон лаҳзаи зиндагонии одамони шаҳраки Саразм аз тарафи шахсе китобат нашудааст ва шуда ҳам наметавонист, он замон хат ихтироъ нашуда буд. Умедвор шудан ба бозёфти осори хаттӣ асос надорад. Ба ҳар ҳол ба ҳар як бостоншинос зарур аст, ки бозёфтҳои худро ба забон ораду аз шаклу намуди онҳо хулосае барорад.

Олотҳои маъдани саразмиён чӣ гуна буданд? Инҳо табар, теша, корд, ханҷар, дарафш ва сузан буданд, ки дар зиндагии инсон мавқеи ҳалкунанда доранд. Мо дар Саразм аввалин маротиба ба ин намуди олотҳои мисӣ дучор шудем. Ҳамин тавр мис дар ҳаёти инсон аввалин маъдане буд, ки одамон аз он олотҳои аввалиндараҷа ва аз ҳама зарурро месохтанд. Ин ихтирооти инсон дар таърихи тараққиёти ҷамъият табaddулотӣ куллия ба шумор меравад. Ин табaddулотӣ куллия дар Саразм дар ҳазорсолаи IV қариб шаш ҳазор сол қабл аз ин рӯй додаст. Вале ин ҳоло нуқтаи охирини кашфиёти бостоншиносон нест, умедворем, бостоншиносон дар дигар ноҳияҳои ҷумҳуриамону берун аз он кашфиётҳои нав ба даст оварда, хулосаи моро бо далелҳои нав пурратар менамоянд.

Пеш аз он ки оиди мавқеъ ва хосиятҳои бозёфтҳои маъдани шаҳраки Саразм сухан ронем, хотиррасон мекунем, ки истифодаи мис нисбат ба қурғошим, қалъагӣ, нуқра ва тилло, бештар буд. Асос он аст то соли 1990 мо зиёда аз 200 намуди олотҳои мисин пайдо кардем, ки онҳо аз 15 намуди олоти истеҳсоливу рузгори саразмиён иборатанд. Аз ин ру барои равшан намудани ҳунари ниёгон дар зиннаи аввалини тараққиётшон зарур аст оиди хосияти ин бозёфтҳо ба тафсил истода гузарем. Олоту ашёҳои мисиро ба се гуруҳ ҷудо намудан мумкин аст: гуруҳи аввал, олотҳои истеҳсоливу ҳунармандӣ мебошанд. Онҳо дарафш, сузан, ҷуволдуз, симчаи бофандагӣ мебошанд.

Сокинони Саразм тавассути онҳо имконияти духтани либосҳои нисбатан бадебу бадощи пашмию чармӣ, пойафзолро доштанд. Ба ин кор қариб тамоми аҳли оила машғул мешуд. Агар вазифаи мардҳо аз тайёр намудани пусти пашм иборат бошад, ресидан, бофтан ва духтани либосу пойафзолро бештар занону духтарон иҷро мекарданд. Писарбачаҳои 10-15 сола аз руи имконияти ҷисмониашон ба мардҳо дар кишоварзӣ, чорводорӣ, маъдангудозӣ ва хонасозӣ ёри мерасониданд.

Ба гуруҳи дуюми олотҳо: корд, ханҷар, пайконҳои камону найза, чангакҳои моҳигирӣ ва табар-тешаи дудамаро дохил намудан мумкин аст.

А.Исҳоқов

Саразм оғози тамаддуни халқи тоҷик

Онҳо аз руи зарурият якҷанд вазифаро иҷро мекарданд. Масалан, корду ханҷар баробари олоти рузгор будан аслиҳаи ҷангӣ низ буданд. Чангакҳои моҳигирӣ, камону найза вазифаи аслиҳаи шикорчигӣ ва ҷангиру, низ иҷро карда наметавонидаанд. Табар-тешаи дудамаро бошад дар буридаи дарахтҳо, ҷубкорӣ, кандани чинсҳои кӯҳӣ истифода мешуд.

Баробари дар ҳаёти ҳарруза истифода намудани олотҳои мисӣ ва биринҷӣ тарзи зиндагонии одамон беҳтар гардид. Кишоварзону чорводорон, ҳунармандону шикорчиён меҳнати пурмашаққати каммаҳсули замони асри сангиру бо меҳнати нисбатан осону пурмаҳсул иваз намуданд. Кишоварзон соҳиби аробаи боркаш ва ҷуфти гову дос, чорводорону шикорчиён

соҳиби корду ханҷарҳо, камону пайконҳо шуданд. Ҳунармандон олотҳои сангириро бо олотҳои бадошти мисиву биринҷи иваз намуданд. Пусту чарм, пашму устухонҳоро на бо олотҳои санги, балки ба корду ханҷарҳои биринҷи барои лавозимоти зиндагиву рузгор омода мекарданд. Вале ин ҳоло маънои онро надошт, ки инсон бо ихтирои маъдан ба дараҷаи баланди зиндагӣ расида бошад. Ихтирои маъдан дар назди одамони ҷамъияти ибтидоӣ талаботи нав гузошт. Инсон роҳи боз ҳам инкишоф додани сохти ҷамъиятиро пеш гирифт.

Пешравиҳои иқтисодӣ ба инкишофи ҳаёти мадания ва маънавия замина гузошт. Баробари ҳуроки фаровон, либоси наву тоза одамон лозим донишанд, ки дар бораи зебу зиннат ва маданият низ фикр кунанд.

Аз ин ру, сокинони Саразм барои занону духтарон аз мису биринҷ, сархора, дастпона, оина ва ҳаргуна шаббаю марҷонҳо месохтагӣ шуданд. Барои мардон бошад теғи сартарошӣ ва дигар лавозимоти маъдани ихтироӣ мешуд. Ин лавозимотҳо гуруҳи сеюми маҳсулотҳои мисиву биринҷии ҳунармандони Саразм мебошанд. Бале инсон таърихан муҳтоҷи зебӣ буд.

Баъди азхуд намудани мис ва биринҷ талаботи одамон ба маъданҳои дигар пайдо шуд. Акнун навбати аз ҷинсҳои дигари кӯҳӣ ҷудо намудани қурғошим, нуқра ва тилло буд. Аз руи бозёфтҳои шаҳраки Саразм метавон бигӯем, ки ниёгони мо аз уҳдаи иҷроии ин масъала низ баромаданд. Дарёфт шудани муҳри қурғошимии косиб ва ё сардори қабила далели он аст. Аҷдодони мо дар ҳазорсолаи IV-III пеш аз милод тарзи дастрас намудан ва гудохтани ин намуди маъданро ба хубӣ медонистанд. Қаҳрамони ҳикояти мо, кашшофи Саразм Ашур-ако рузе аз байни замини шудгоршуда ғулаи яклухти қурғошимиро дарёфт намуд. Ғула чоркунҷа буда, зиёда аз 10 кило вазн дошт. Шояд барои он ки дарозии он 45 см. буда аз як ҷой ба ҷои дигар бурдан нокулай буд, вайро ҳанӯз дар гармиаш дуқат намуда химча карда буданд. Дар натиҷаи баҳсу мунозира бо бостоншиносони Фаронса Ролан Безенвал ва Анри-Пол Франкфорт ба хулоса омадем, ки ин ғулаи қурғошим дар қураи Саразм гудохта шудааст. Чунки таркиби кимиёии олотҳои мис ва биринҷии Саразм чун ҳамешагӣ миқдори муайяни қурғошим омехта буд.

Нуқра ва тилло аз қадим маъданҳои қимматбаҳо ҳисоб мешуданд. Қабилаҳои гуногун бидуни маслиҳату ёрии якдигар аввал гудохтани мисро азхуд карда буданд, нуқраву тилло барои баъзеи қабилаҳову кишварҳо ҳазорҳо сол номаълум буд. Аз ин ру он қабилаҳое, ки дар рузгори худ ин ду маъдани охириро доштанд, аз дигар қабилаҳо пеш меистоданд. Бинобар ин аз руи бозёфтҳои нуқрагину тиллоии шаҳраки Саразм водии Зарафшонро яке аз марказҳои қадими ихтирооти маъданҳои қимматбаҳо номидан мумкин. Он бозёфтҳое, ки аз дигар ёдгориҳои сарзамини Моваруннаҳр дарёфт шуда буданд, таърихан аз Саразми мо ҳазор-ҳазору панҷсад сол ҷавонтаранду ба ҳазорсолаи II пеш аз милод мансубанд.

Бозёфтҳои нуқрагину тиллоии шаҳраки Саразм мисли олотҳои биринҷӣ сершумор нестанд. То ҳол ҳамагӣ як ҷому қариб 30 дона марҷону шаббаҳои нуқрагину дарёфт кардем. Вале ин бозёфтҳо далели онанд, ки саразмиҳо истеҳсоли нуқраро нисбатан ба ҳамзамонии Ҳиндустониву Покистонӣ, эрониву афғонӣ ва дигар сокинони Осиёи Миёна пештар ихтироӣ кардаанд.

А.Исҳоқов

Саразм оғози тамаддуни халқи тоҷик

Ин гуфтаи моро бостоншиносони амриқӣ К.К.Ламберг-Карловский, ки дар ёдгории Яҳётеппаи Эрони ҷанубӣ солҳои 1970-1980 ҳафриёт гузаронида аст, дастгирӣ намуд.

Мавқеи тилло ҳамчун маъдани қимматбаҳо ба ҳар як шахс маълум. Оиди кашфиёт ва истеҳсоли тилло дар Саразм ҳаминро гуфтан мумкин аст, ки бозёфтҳои тиллогини ин ёдгори - панҷ намуд марҷонҳо ва бозубанди яклухт, санъат ва маданияти ниёгони замони асри сангу биринҷиро бо тамоми ҳастиву бузургиаш собит менамояд. Одамон маъданҳои қимматбаҳо чӣ гуна истеҳсол мекарданд?

Баъзан тамошобинон оиди шарҳи бозёфтҳо ба шубҳа меоянд.

Дар ҳақиқат ниёгонамон зиёда аз панҷ ҳазорсол қабл аз замони мо маҳорати баланд доштаанд. Имруз мо ба анҷому олотҳои бо дастони онҳо сохташуда бо ҳайрат менигарем. Баробари ин тадқиқотчи бояд бо тамошобину хонанда асрори бозёфтҳои худро кушода диҳад.

Дар фасли ихтирооти мису биринҷ чанд мисол оварда, тарзи коркарди онҳоро шарҳ дода будем. Ба ақидаи мо тарзи коркарди нуқра низ шояд монанди мису биринҷ ва қурғошим бошад. Нуқраро низ ҷинси кӯҳие, ки дар таркибашон нуқра доранд истеҳсол мекарданд. Вале гудохтани нуқра нисбат аз мису қурғошим душвортар буд. Барои он ҳарорати баланд ба 1000-1200⁰ лозим аст. Ба маъдангудозон зарур буд, ки шакли қураҳои маъдангудозиро дигар ва ба гудохтани ҷинси кӯҳии нуқрадод мутобиқ кунанд. Азбаски дар Саразм марҷон, ҷоми нуқрагин дарёфт кардем, метавон гуфт, ки ҳунармандони қадим роҳҳои истеҳсол ва коркарди нуқраро низ азхуд карда буданд.

Тарзи истеҳсоли тилло аз маъданҳои номбаршуда фарқ надорад. Зеро тиллоро низ аз таркиби санг ҷудо мекунанд. Тиллоӣ яклухти табиӣ хеле кам дучор мешавад. Маълум, ки дар ҳудуди водии Зарафшон тиллоӣ яклухт дучор нашудааст. Он тиллоҳое, ки одамон тасодуфан пайдо кардаанд, шакли зебу зиннат ва ашёи рузгорро доранд ва бо дасти ҳунармандон сохта шудаанд. Ниёгонамон якҷанд роҳи истеҳсоли ин маъдани зебову гаронбаҳоро медонистаанд. Аз руи тадқиқотҳои геологҳо ва навиштаи дастхатҳои асримиёнаги дар водии Зарафшон захираи зиёди маъдани тилло мавҷуд аст. Дар замони мо дар води ду кони калони тилло ҳаст: яке дар мавзеи Ҷингичкаи ноҳияи Каттақурғони вилояти Мароқанд, дигаре дар ноҳияи Панҷакент.

Аз ин ру дарёфти зебу зиннатҳои тиллогини шаҳраки Саразм моро ба шубҳа наандохтанд. Баръакс, мо то ба андозае чуқур будани решаҳои истифодаи онро медидем. Ба таҷрибаи таърихӣ ру меоварем. Яке аз роҳҳои қадимтарини истеҳсоли ин қумшӯйкуни буд. Ин боварибахш аст, яқум дар соҳили дарёи Зарафшон аз Мастчоҳ то Бухоро соле зиёда аз як миллион тонна қум ҷамъ мешавад, ки таркибаш микдори зиёди зарраҳои тилло дорад. Дуюм, дар саноати имруза низ роҳи бо об шустани тилло вуҷуд дорад. Қумшӯйкуни хело одда буда, иҷрои он аз дасти ҳар як шахс меояд.

Ба фикри ман, сокинони Саразм роҳи дасти шустани тиллоро ба дараҷаи баланд медонистанд. Тахмин карда мешавад, ки онҳо барои аз қум ҷудо кардани зарраҳои тилло моҳҳою солҳо ҳазор тонна қуми Зарафшонро обшӯй мекарданд. Афсус, ки тарзи обшӯйкунии қумро имруз касе пурра гуфта наметавонад. Вале ба ҳар ҳол иҷрои ин кор меҳнати зиёдро талаб мекард.

Бале сокинони Саразм зиёда аз панҷ ҳазор сол пеш тарзи истеҳсоли тиллоро медонистанд.

Бостоншиносони шуравӣ ва хориҷӣ ба хулоса омаданд, ки дар ҳазорсолаи III пеш аз милод водии Зарафшон яке аз марказҳои маъдангудозии Шарқ ба шумор мерафт. Мис, биринҷ, қурғошим, нуқра ва тиллоӣ води дар болоравии иқтисодии мардуми ин ҷо мавҷеи калонро бозид.

А.Исҳоқов

Саразм оғози тамаддуни халқи тоҷик

МОДАРШОҲИ САРАЗМ

Мувофиқи таълимоти илм замони модаршоҳӣ - замони ибтидои ташаккули тамаддуни инсонист.

Вале тасвири реалии ин давраро тасаввур кардан душвор аст. Осорҳои тамаддуни замони модаршоҳӣ дар қабри асрҳо мондааст. Дар кучо пайдо шудани онро ҳам касе гуфта наметавонад. Охир он маданияту тамаддун ба замоне рост меомад, ки инсон дар арафаи ташаккули наҷодӣ меистод. Тасвири сохти модаршоҳӣ ва тамаддуни он давра дар ягон

катибаҳои руи сангу сафол ва асарҳои таърихи қадима навишта нашудааст. Зеро замони модаршоҳӣ 5-6 ҳазор сол қабл аз ин то пайдоиши хат гузашта буд. Аз ин ру дар бораи ҳаёти маданияту иқтисодии он давра чизе гуфтан душвор.

Пас ҳастии ҷамъияти модаршоҳӣ, дараҷаи инкишофи он, ҳаёти маънавия ва ҷои модаршоҳро дар ҷамъияти ибтидоӣ чӣ гуна бояд донист? Барои равшан намудани ин савол имруз қудрати илми бостоншиносӣ ва далелҳои ба даст даровардагӣ кофӣ нест. Ба ҳар ҳол далелҳои дастрасро баён месозем. Бале, илми бостоншиносӣ дар миқёси ҷаҳон дар омузиши сарчашмаҳои қабристонҳои чандинҳазорсола, қушқу шаҳрҳо, маъбаду қасрҳо ҷавонмардону силсиладорони бузург хобидаанд. Бостоншиносон пас аз ҳафтият ҷасади беному нишони онҳоро дарёфта, аз руи осори ашёҳои ҳамроҳӣ онҳо хобида, қисмати онҳоро ҷуё мешаванд.

Қабри модаршоҳӣ тоҷикон-маликаи Саразм низ аз ҳамин қабил ёдгориҳо буда, зиёда аз 5 ҳазор сол боз интизор буд, ки рузе «Фарзандонаш» қабри нахустмодари худро дарёб мекунанд. Маврид расид. Бо ифтихор мегуем, ки онро дар сарзамини суғдиёни қадим, дар шаҳраки Саразм дарёфт намудем.

Ин кашфиёт тирамоҳи соли 1985 содир гардид. Пеш аз дарёфти қабри маликаи Саразм аз зери хоктӯдаҳои бинои 4-ум мо якҷанд хонаҳои истиқоматию хоҷагӣ, ҳавлии васеъро кушодем. Баъди ба анҷом расидани кӯшишҳои мувофиқи талаботи илми бостоншиносӣ барои равшан намудани таркиби хок дар гушаи яке аз хонаҳои истиқомати хандак кофтем. Дар рафти ҳафтият ба қатори сангҳои дучор шудем, ки онҳо шакли мудаввар дошта ҳалқамонанд ба тартиб мисли девор чида шудаанд. Ба кушодани ҳамон девори сангӣ машғул шудем. Баъд аз чанд руз мо онро пурра кушодем, дохили девор ба 150 метри мураббаъ баробар буда, худӣ девор ба шакли мудаввар сохта шуда буд. Доираи девор зиёда аз 45 метр буда, 60-75 см. баландӣ дошт. Ин иншоотро бо кашфиётҳои бостонии ба мо маълум муқоиса карда фаҳмидем, ки бо яке аз қабристонҳои соқинони Саразм сару кор дорем. Акнун мо кофтуковро дар дохили девори сангӣ идома намуда, дар як муддат ба кушодани 5 қабри алоҳида ноил гардидем.

Моҳияти бузургии илмии ин қабрҳо дар он буд, ки аввало онҳо оид ба расму оини дафнкунӣ одамони замони сангу биринҷ маълумоти аниқ меоданд ва сониян аз руи кӯсаҳои сари фавтидагон хусусияти наҷодии онҳоро маълум карда метавонистем. Дар ин қабрҳо фавтидагонро якҷоя, дутоӣ ва ҳатто сетоӣ дар як қабр гузоштаанд. Аз 5 қабри номбаршуда дар дутоаш якҷоя, дар дутоӣ дигараш дутоӣ ва дар якҷоаш сетоӣ ҷасад гуронида шудааст. Қисми зиёди майдони қабристонро истифода накардаанд. Аз ин ру қабристонӣ номбурдари ба оила ва ё авлоди алоҳида мансуб бояд донист, ки ба он дафнии аъзоёни авлоди дигар манъ буд.

Аз ду қабри якҷаса дар яке онҳо устухонҳои марди тахминан 30-35 сола, ки дар чуқурии 1,20 см. гуронида шудааст, ёфт шуд. Устухонҳо дар як ҷой ғун карда шудаанд, пойҳову дастҳо дар болои шикам гузошта шудааст. Ҷасад дар наздаш чизе надошт.

Қабри дигаре, ки ҳамагӣ қариб як метр дуртар дар самти ҷанубии аз қабри якум дарёфт шуд, ба кӯдаки 6-7 сола мансуб аст. Кӯдак шояд духтарча бошад, ки дар гарданаш шаддаи марҷонҳои лочувардӣ ва нуқрагӣ дошт.

А.Исҳоқов

Саразм оғози тамаддуни халқи тоҷик

Азбаски риштаи марҷонҳо пусидааст, лозим омад, ки хоки қабрро бо ғилбол бехта, марҷонҳои мошӯ нахӯд ҳаҷмдоштаро ҷамъ орем. Маълум шуд, ки духтарчаи фавтида дар гарданаш 331 марҷони лочувардӣ ва 27 марҷони нуқрагӣ дорад. Ҷасад дар қабр монанди дар батни модар хобида гузошта шудааст. Бори аввал ба мо муяссар гардид, ки расму одати дафнкунӣ бинем. Баробари ин набудан ва ё камии анҷомҳои шахси моро каме дар ҳайрат гузошт. Маълум, ки дар замони асрҳои сангу биринҷ одамонро бо тамоми боигарияш ба хок месупориданд. Ҳатто дар баъзе ҳолатҳо ҳамроҳи шахси фавтида одамони ба он наздик ва ё аз он вобастабуда низ ба хок супорида мешуданд. Инро мо дар мисоли қабристонҳои деҳашаҳрҳои ҳамзамони Саразм - Хуросони Шимоли, Эрон ва Афғонистон дидем.

Чя хеле ки хотиррасон кардаем, дар ду қабри дигар чор часад кушода шуд, ки онҳо ҷуфт-ҷуфт (ду нафар) дафн карда шудаанд. Аз руи тадқиқоти антропологи (часадшиноси А.И.) маълум гардид, ки дар як ҷуфт зан ҳамроҳи мард бо пойхою дастҳои аз орунчу зону қат кардашуда, дар ҳолати батни хобидаанд. Дастҳои онҳо аз оринч дуқат шуда, то ба маннаҳашон, пойҳояшон то ба думғоза мерасанд. Мутаасифона, дар дохили қабр ашӯи ночиз дарёфт шуд. Онҳо аз яктои зарфҳои мармарӣ, сафоли ва нуқрагӣ иборатанд. Ба ҳар ҳол аз руи шакли ашӯҳои номбаршуда, дараҷаи ҳаёти моддии дафншудагон ва санаи пайдоиши қабрҳову шахсони дар онҳо хобидаро равшан карда тавонистем.

Баробари ин дарёфт шудани қабри панҷум, ки дар он се часад хобида буд, маълумоти моро ғанитар гардонид. Бояд қайд кунем, ки то оғози кофтуков мо руи ин қабр харсангеро дидем, ки зиёда аз як тонна вазн дошта, нимаш зери хок буд. Анъанаи ба болои қабри шахси ихлосманд гузоштани нишона аз замони қадим маълум буд. Харсанги дар болои қабр гузошташуда аз он далолат мекард, ки дар зери он асроре ниҳон аст. Мо мувофиқи қоидаи ҳафриёт харсангро аз ҷояш наҷунбонида, атрофи онро оҳиста кофта гирифтём. Фақат дар чуқурии 2,80 см. ба мо муяссар шуд, ки косахонаҳои сар ва устухонҳои часади одамнро дарёфт кунем. Аз ин ба хулоса омадем, ки дар ҳақиқат мо қабри панҷумро дарёфт намудаем. Дар рафти ҳафриёт равшан гардид, ки қабри номбурда доирашакл буда, майдони он ба 7 метри мураббаъ баробар ва барои дафни якчанд нафар ғавтидагон пешбини шудааст. Вале ҷи хеле ки дар боло гуфтем, дар он ба часади се нафар одамони гуногунчунсу гуногунсол дучор шудем. Устухонҳои онҳоро бо оҳистагӣ аз хок тоза намуда, тарзи дафнкунии онҳоро омӯхтем. Анҷоми кор равшан намуд, ки тарзи гуронидани часадҳо ғайриоддӣ буданд. Пойҳо аз зону ва дастҳо аз оринч ба тарафи шикаму сар ба шакли секунча қат карда шудаанд. Дар замони асрҳои сангу биринҷ яъне 7-4 ҳазорсол муқаддам дар қитъаҳои Осиеву Урупо ва ҳатто дар баъзеи дигар ҷойҳо ғавтидагонро дар он шакле ба хок месупориданд, ки инсон дар батни модар инкишоф меёфт. Аз он ҷо археологҳо ин тарзи ба қабр гузоштанро тарзи батни меноманд.

Пас чаро дар як қабр се касро гузоштаанд? Муносибати байни якдигарии онҳо ҷи гуна буд? Мо аз руи хулосаи антрополог, доктори илми таърих Т.К.Ҳоҷайов ҷавоб ёфтем. Олим, ки ҳар се часади Саразмро муайян намудааст, дар ҳисоботи пешакии худ чунин навиштааст: □ Ҷар се устухонҳои часад ба одамони синну солаш ва чинсашон гуногун мансубанд. Скелети якум часади зани 19-20 сола буд, якто кӯдак таваллуд кардааст. Скелети дуюм часади марди синну солаш 20-21 сола ва скелети сеюм часади духтарчаи 13-14 сола мебошанд. Тахмин зан ва мард аъзои як оила бошанд, вале духтарча фарзанди онҳо шуда наметавонад, зеро тафовути синну соли зан

(19-20 сола) ва духтарча (13-14 сола) имконият намедиҳад, ки онҳо модару духтар бошанд □

Қатъи назар ба муносибати чинсӣ ва ҳешигӣ доштани скелетҳо гуфта метавонем, ки ин тарзи дафнкуни ба оини ҷамъияти ибтидоӣ хос аст. Дар ин ҷо ба фикри мо мавқеи асосиро зани 19-20 сола мебозад, зеро ҳамаи бозёфтҳо, ки аз ин қабр дарёфт намудем, мансуби ҷавонзан мебошад.

А.Исҳоқов

Саразм оғози тамаддуни халқи тоҷик

Анҷому ашӯҳои зан, ки асоси муайянкунандаи мавқеи он мебошад дониши моро оиди санъату ҳунари ниёгонамон боз ҳам бойтар мегардонанд, моро водор менамоянд, ки ба тадқиқу тасвири он диққати махсус диҳем.

САЛОМ ҶОДАРШОҶ

Одат кардаем, ки ба зиндагон салом диҳем. Ҳоло ба ҳасади кайҳо симои худро гумкардаи зан бо ифтихор салом мегуем. Сабаб дар он, ки у Ҷодаршоҳ аст. Бостоншиносоне, ки дар ҳафриёти Саразм иштирок доштанд, бе дудилағӣ, ба ҳамин қарор омаданд, зеро то он дам ба

ягон бостоншиноси Осиёи Миёна ва ҳатто кишварҳои қадимаи Шарқи Наздик муяссар нашуд, ки би ин гуна кашфиёт ноил гарданд.

Бостоншиносони дигар ҳам кашфиётҳои зиёде кардаанд. Чунончи В.М.Массон, И.Н.Хлопин, дар қабристонҳои Кабутики Шимоли, Ҳасан Аҳмад Дони дар Гумлаи Покистон, А.М.Манделштам дар мавзеи Бешканди Шаҳритус, Б.И.Сарианидию Ғ.П.Пулодов дар Тиллотеппаи Афғонистон қабрҳои зиёдеро кашф кардаанд. Вале кашфиётҳои номбурда, аз руи санаи пайдоиши худ ба давраҳои гуногуни таърихи мансубанд. Бузургии қабри «Модаршоҳ»-и Саразм дар он ки кашфиётҳои номбурда таърихан аз ҳазор то сеҳазор сол қадимтар аст.

Ин дар илми бостоншиносии аввалин қабрест, ки ба замони охири асри санг ва ибтидои асри биринҷ доир аст. Ин замонро дар таърихи ҷамъияти инсоният замони модаршоҳӣ меноманд.

Барои боз ҳам равшантар ифода намудани сохти сиёси, иҷтимоӣ ва иқтисодии ҷамъияти модаршоҳӣ чанде далелҳои таърихи ва илми рӯй меорем. Дар ин замон гурӯҳи муайяни одамон, ки авлод ҳисоб меёбанд, дар атрофи зани донишманд, кордону серҳаракат, ки бо хислату рафтори худ дар байни авлод ном баровардааст, муттаҳид мешаванд ва онро модаршоҳӣ худ мехонанд. Аз ин ҷо авлоди модарӣ ибтидо меёбад. Ҳануз дар замоне, ки мардҳо бо шикорчиғию чидахури машғул буданд, занҳо дар қароргоҳҳо монда, бо нигоҳдории оташу тарбияи кудак машғул буданд. Баъзан чунин ҳодиса рӯй доданиш мумкин буд, ки падарони ба шикор рафта, дар натиҷаи дучор шудан ба ҳодисаҳои марговари табиат ва ё бо гурӯҳи қабилаҳои ношинос ру ба ру шуда дар заддухурд маҳв мешуданд, ё ҳамроҳи онҳо ба дигар қабила гузашта мерафтанд. Модарони дар қароргоҳ монда маҷбур буданд тамоми ташвиши рӯзгору зиндагиро ба зиммаи худ гиранд.

Исбот шудааст, ки зан аввалин одамест ба зироаткорӣ ва ҳунармандӣ машғул шудааст. Дар «Авесто» - китоби муқаддаси Зардушт, ки қариб се ҳазорсол пеш аз замони мо навишта шудааст, Ардвисура-Аноҳита худро ҳосил ва об мебошад. Баробари ин мучассамаи занро, ки аз ёдгориҳои замони сангу биринҷӣ, кишварҳои Шарқи Наздику Осиёи Миёна дарёфт шуданд, худро ҳосил ва фаровонӣ доништаанд. Ин албатта беасос нест, зеро дар он замонҳо асоси хоҷагидорӣ дар дасти зан буд. Кишоварзони қадим мучассамаҳои аз лой сохтаи занро рамзи худро худ медонистанд.

Албатта баробари инкишоф ёфтани олот ва воситаҳои истеҳсолот, ба монанди омоч, воситаҳои дигари заминковӣ ва ниҳоят истифодабарии қувваи ҳайвонот пеш аз ҳама барзагов, мавқеи зан дар кишоварзӣ суст шуд ва ин корро мардҳо ба зиммаи худ гирифтанд. Бо ҳамин дар сохти ҷамъиятии одамон ҷамъияти ибтидоӣ шакли нави ҷамъияти авлод-падаршоҳӣ сар шуд. Вале он ҳоло маъно надошт, зан-модаршоҳ дар ҷамъият мавқеи худро пурра аз даст дода бошад. Зан дар ягон сохти ҷамъиятӣ мавқеи худро пурра аз даст надодааст. Баръакс вай ифодакунандаи сохти иҷтимоӣ, маданият ва мураббии аввалини узви ҷамъият буд ва мемонад.

Ҳамин тавр ҷасади дар Саразм дарёфт шуда, ки бори аввал дастраси илми бостоншиносии тоҷик гардиду мо вайро «Модаршоҳ» номидем, дар ҷамъияти саразми мавқеи асосиро мебошад. Ин зан ба ҳок бо тамоми боигарии ба ӯ тааллуқдошта гуронида шудааст. Баъди аз ҳок тоза намудани

устухонҳои он мо шоҳиди аҷоиботе гаштем. «Модаршоҳи» Саразм, ки дар як

қабр ҳамроҳи ду ҷасади дигар - мард ва духтарча дафн шуда буд, аз онҳо бо боигарии худ ба куллия фарқ мекард.

А.Исҳоқов

Саразм оғози тамаддуни халқи тоҷик

Аввалан «Модаршоҳ» бо кулоҳу сару либос ва тамоми зебу зиннаташ гуронида шудааст. Худи ҳамин боло будани мартабаи уро ифода менамояд. Маълум гардид, ки либоси дар тани «Модаршоҳ» буда, бо сангҳои қиматбаҳо - ақиқи сурх, лочувард, фируза ва дигар намуди сангҳо зеб дода шудаанд. Ороишҳои номбурдаро дар болои кулоҳ қад-қадӣ остину шарвор ва домани ҷасад, ки кайҳо пӯсидаанд дида тахмин намудем, ки «Модаршоҳ» бо либоси хосаи худ гуронида шудааст. Агар қисми марҷонҳо кулоҳу муйҳо, гардану пештанаи уро зеб диҳанд, пас қисми

дигари онҳо ба либос духта шудаанд. Оид ба миқдори онҳо фақат ҳаминро гуфта метавонем, ки аз ҳазор дона ҳам зиёданд. Шаклан ва ҳаҷман онҳо 16 намузданд.

Ба ғайр аз ин дар вақти тозакунии қабр мо дар ҳама ҷои он шаъбаҳоеро чамъ намудем, ки ҳаҷман монанди донаи арзананд. То ҳол миқдори онҳоро муайян карда натовонистем. Гап дар сари он, ки онҳо хеле гароншумор буданд ва барои он лозим омад, ки қариб ду тонна хоки қабрро обшӯй намуда, бо сузанҳои ниҳоят борик ба риштаҳо гузаронем. Ҳоло мо дорои зиёда аз 10 метр ин гуна шаъба мебошем. Аҷоибӣ кор дар он ки шаъбачаҳои майда басо устодона ба чодаре, ки болои ҳар се часадро мепушид дар шакли нақш духта шуда буданд.

Бузургии мавқеи «Модаршоҳ» боз дар он таҷассум меёбад, ки муйҳои он бо марҷони тиллоғи зеб ёфта буданд. Пас аз пусидани кокулҳо 49 дона марҷонҳо дар ҷояш қатор хобиданд. Агар мо онҳоро дуртар аз часади зан дарёфт мекардему исбот кардани мешудем, ки ин донаҳои тиллоғи ба ҳазорсолаи IV пеш аз милод мансубанд, ҳатто ихтисосмандон низ бовар намекарданд. Зеро дар Осиёи Миёна коркарди тилло асосан хоси ҳазорсолаи III-юми пеш аз милод мебошад.

Дар қатори зебу зиннати номбаршудаи «Модаршоҳ» мо ду дастпонаи аз устухони гушмоҳӣ сохта шударо ёфтем. Гарчанде онҳо дар як замон сохташуда, моли як кас бошад, ҳам аз руи тарзи сохт аз ду намуди алоҳида иборатанд. Ин гувоҳӣ медиҳад, ки онҳоро ду ҳунарманд сохтааст. Бо вучуди ин дар кучо ва аз тарафи кӣ сохта шудани онҳо ба мо равшан нест. Мо медонем, ин гуна гушмоҳӣҳои калон, ки аз устухони онҳо дастпона сохта мешавад, фақат дар баҳрҳои калону укёнусҳо зиндагӣ мекунанд. Дар наздикии Саразм ин гуна ҷойҳо вучуд надоранд. Ба замми ин айнан ҳамин намуд дастпонаҳои аз устухони гушмоҳӣ сохта шуда, то ҳол фақат дар шаҳраки Моҳанҷодорои Ҳиндустону Меҳргари Покистон дарёфт шуданд. Аз ин ру метавон гуфт, ки дастпонаҳои «Модаршоҳ»и Саразм низ шояд дар ҳамин ҷойҳо сохта шуда, бо роҳи тичорат оварда шудаанд. Азбаски мо дар бораи роҳи тичоратии сокинони Саразм дар боби минбаъда муфассал истода мегузарем, дар ин боб аз шарҳи он худдори мекунем.

Ба ғайр аз он зебу зиннате, ки номбар шуда, дар масофаи ним метр дуртар, аз часади зан чанд бозёфти дигарро дарёфт намудем. Онҳо аз оинаи мисӣ, дарафши устухони, ду мучассамаи тасвири зан ва 5 дона сари дарафш иборатанд. Аз руи иҷрои вазифа ҳамаи онҳо ба «Модаршоҳ» тааллуқ доранд. Дар ин ҷо зарур мешуморем, ки оиди ду мучассама батафсил истода гузарем. Зеро онҳо аз як тараф осори санъати мучассамасозиро ифода кунанд, аз тарафи дигар рамзи оини кишоварзӣ мебошанд. Мучассамаҳо аз гил сохта шуда қадӣ мучассамаи аввал 4 см. бошад, дуум ҳамагӣ 2 см. аст. Бо вучуди он, ки онҳо шакли оддӣ доранд, дар мучассамаи якум тамоми нишонаҳои занро мебинем. Муйҳои дарози тор-тори он ба ду тараф мисли бодбезак паҳн шуда болои китфҳо хобидаанд. Чашмонаш бодомшакл буда, қошҳои камоншаклаш бо сиёҳӣ оро ёфтаанд. Монанди ин мучассамаҳо дар ёдгориҳои Хуросони Шимоли ба миқдори зиёд дарёфт шудаанд. Тадқиқотчиён В.М.Массон ва В.И.Сарианиди онҳоро модархудоҳои кишоварзон номидаанд.

Ҳамин тавр, мучассамаҳои дар қабри «Модаршоҳ»и Саразм кушода шуда низ тасвири модархудо буда, рамзи серҳосиливу фаровони ва офариниши ҳаёт дар руи замин мебошад.

А.Исҳоқов

Саразм оғози тамаддуни халқи тоҷик

Оид ба мучассамаи дуум, ки аз мучассамаи якум ду баробар хурд аст дар болои биниаш барои гузаронидани ришта сурохи дорад, метавон гуфт, дар ҳамон замон нишонаи муқаддас буд. Вале ин сухани охири нест, зеро ки ақидаи фалсафии ниёгонамон норавшаниҳои зиёде доранд, дарккунии онҳо бозёфтҳои наву солҳои тулониро талаб мекунанд.

Дар айни замон метавон гуфт, ки кашфиёти қабри «Модаршоҳ»и Саразм ба мо имконият дод, ки мавқеи занро дар ҷамъияти шаҳраки Саразм омӯзем ва хулоса барорем, ки дар шаҳраки Саразм нисбатан ҷамъияти модаршоҳӣ ҳукмрон буд.

Бале, қабристонҳои шаҳраки Саразм ва часадҳои аз он дарёфтшуда оиди наҷоди сокинони водии Зарафшон ҳам маълумот медиҳад. Дар ҳалли ин масъала аз кумаки антрополоғи Пажӯҳишгоҳи бостоншиносии АУ Ўзбекистон, Т.К.Ҳочайов баҳраманд шудем. Номбурда

баробари муайян намудани қадду баст ва синну соли часадҳо ба кадом нажод мансуб будани онҳоро дар асоси илми нажодшиноса муайян кард. Тибқи хабари у саразмиҳо бо мардуми дигар марказҳои кишоварзии Шарқи Наздик ҳамнажоданд. Ба гуфти Хочайов дар ҳазорсолаи IV-III-юми пеш аз милод ва соҳили баҳри Миёназамин то Ҳиндустон, аз Хуросон (Эрони шимоли-шарқӣ- А.И.) то соҳили уқёнуси Ҳинд як шакли нажоди паҳн шуда буд. Дар водии Зарафшон, аз ҷумла дар шаҳраки Саразм ҳам чунин тариқа одамон зиндагӣ мекарданд ва ин ягонагии нажодии мардуми тамоми кишварҳои Шарқи Наздику Миёнаро бори дигар исбот менамояд. Ба зами ин табиқи маълумоти Хуҷаев дар замони пайдоиши Саразм нажоди муғул дар сарзамини Мовароуннаҳр арзи вуҷуд накарда буд.

Бале, ман ба он ақидаам, ки дар ҳазорсолаҳои IV-III пеш аз милод аз дарёи Сир то уқёнуси Ҳинд ватани эроннажодхост ва маҳз онҳо ташаккулдиҳандаи маданияти кишоварзӣ, чорводорӣ, ҳунармандӣ ва шаҳрсозии мардуми Осиёи Миёна мебошанд.

А.Исҳоқов

Саразм оғози тамаддуни халқи тоҷик

ҲУНАРМАНДӢ

Заргарони заршинос. Исбот шуда, ки ороиши хешро инсон баробари ба сахнаи таърих қадам гузоштан сар кардааст. Одами бараҳнаи замони полеолитию мезолити 40-10 ҳазор сол қабл аз замони мо он чизе, ки ба назараш зебо менамуд шадаҳои марҷон сохта ба дасту гардан меовехт. Он ороишот аз гушмоҳичаҳои баҳри, дандонаҳои хуку хирс, сангҳои хушнамуди кӯҳӣ ва дарёӣ, баъзе намудҳои меваҳои ёбӣ иборат буданд. Касе аз он дорой бештар дошт фахр ҳам мекард.

Чя хеле гуфта будем, дар ҳазорсолаҳои VII-VI пеш аз милод ҷамъияти инсония ба сохтани баъзе намудҳои шаббаҳо, марҷонҳо, бозубандҳо сар карда буд. Тадричан дар ҳазорсолаҳои V-IV баробари афзудани талабот ба ашёи ҳунармандӣ, ҳунармандон ба татбиқи писандидаи ҷамъият табдил ёфтаанд. Дар шаҳраки Саразм марҳилаи аз кишоварзон ҷудо шудани ҳунармандонро мушоҳида намудем. Ҳарчанд қадами аввал буд, вале ҳунармандони Саразм ба чанд гуруҳ тақсим шуда буданд. Аз мушоҳидаҳо бармеояд, ки саразмиён 15 намуд ҳунарҳои дастиро ба хубӣ азхуд карда буданд. Кулолгарӣ, маъдангудозӣ, меъморӣ, сангтарошия, чармпазӣ, ресандагӣ, бофандагӣ, духтани пойафзолу сару либос, палосу бурёбофӣ, рангтайёркуни, наққошия, заргарӣ аз ҷумлаи онҳо буданд. Номгуи ҳунари мардуми Саразм бо ин тамоми намешавад. Идомаи ҳафриёт шояд ҳунарҳои дигарро баррасӣ созад. Аз руи бозёфтҳои дастрас шуда, ҳоло хонандагонро бо санъати ҳунармандии саразмиён ба таври мушаххас шинос менамоем.

Бояд гуфт, ки ҳеч як ҳунар аз тарафи шахси алоҳида ба ҷо оварда намешуд. Дар офаридани ҳар як чиз аз 3 то 15 нафар одамон ва шояд аз он ҳам зиёдтар ҳисса мегузоштанд. Дар ресидану бофтани ва духтани сару либос 3-5 нафар кифоя аст, ҳунари кулолгарӣ, сангтарошия, маъдангудозӣ, биносозӣ иштироқи зиёди одамонро талаб мекард. Иёбот шуд, ҳунармандони Саразм истеҳсоли ашёҳои заруриро тарзе ба роҳ мондаанд, ки аз як тараф талаби оила ва қabilaи худро таъмин кунанд, аз тарафи дигар моли зиёдати ба одамони касбу кори дигар бо маҳсулоти зарури иваз мекарданд. Ҳунармандӣ касби қадимист, онро яке аз омилҳои ҳалкунандаи иқтисодӣ ҳисобидан мумкин аст.

Заргарӣ. Бозёфтҳо гувоҳанд, ки масолеҳи асосии зарағони шаҳраки Саразм намудҳои гуногуни сангҳои хушнамад: булур, ҷаз, ақиқ, лочувард, фируза, санги Сулаймон, йашма, фулузи мис, биринҷ, қурғошим, нуқра ва тилло буданд. Баъзан сипари гушмоҳӣ, устухони ҳайвонҳои хурду қалонро низ истифода мебарданд. Сарчашмаҳои онҳо далеланд, ки ҳунармандон аз чунин ашё танқисӣ намекашиданд, зеро қариб ҳамаи намудҳои онҳо то ҳол дар кӯҳҳои Зарафшон, Суғд, Ҳисор маҳфузанд.

Баробари ин робитаи тичорати ва ивази мол байни қabilaҳо аз баҳри Арал то Бадахшон паҳн шуда буданд, идома дошт. Дар шаҳраки Саразм пайдо намудани лочуварди Бадахшон, ақиқу гушмоҳӣҳои Ҳиндустону Балучистон ва соҳили уқёнуси Ҳинд, Эрон водор менамояд, ки бигуем, ки ҳануз дар ҳазорсолаҳои IV-III дар кишварҳои Шарқ робитаи байни ҳамдигарии одамон хеле инкишоф ёфта буд.

Санъати баланд доштанд зарғарони Саразм. Вақте ки офаридаи онҳоро ба шакли гуруҳҳо ҷудо намудем, маълум гардид, зарғарони Саразм 33 намуди марҷону шаббаҳо ва бозубандҳоро месохтаанд. Аз ақиқи сурхи ҷағарӣ 9 то, лочуварди 6 то, фирузагӣ 7 то намудҳои марҷонҳо дарёфт шуданд. Ин бар он аст, ки гарчанде зарғарон дар зинаи аввали инкишофёбии ҳунар истода бошад ҳам, бо дастгоҳҳои оддӣ асрори санъати коркарди сангҳо дарёфта будаанд. Бозёфтҳои зарағарӣ, аксаран марҷону бозубандҳо мебошанд. Онҳо ҳамчун зебу зиннат дар гули садсолаҳо аз авлод ба авлод мерос монда истифода шудаанд.

А.Исҳоқов

Саразм оғози тамаддуни халқи тоҷик

Шояд саволе барояд, ки дар он замон ягон намуд таҷҳизоти техника мавҷуд набошад, зарғарон ба кадом олотҳо сангҳо мебуридану мешикофиданд? Чи гуна онҳоро сайқал дода зебо бахшидаанд?

Мақсади ҷустуҷӯҳои мо низ дар ҳамин аст - донишҷӯи сирри асрори ҳунари аҷдодон. Дар замони мо зарғарон чунин корро бо дастгоҳҳои барқӣ ва ҷарҳу арраҳои механикӣ ба ҷо меоранд. Дар Саразм бошад зарғарон онро дастӣ бо олотҳои оддитарин ба ҷо меоварданд. Боварии кас намеояд, сангро бо санг мебуридан ва ҳатто шикоф мекарданд.

Ашёи дигарӣ зарғарон маъданҳост. Дар Саразм қариб 100 дони марҷонҳои нуқрагин ва тиллогин дарёфт шуданд. Марҷонҳо гуногуншакл буда, аз ҳунари баланди зарғарӣ дарак медиҳанд. Масалан, чор намуд марҷонҳои тиллогиро дарёфтам, ки ҳар яке аз якдигар фарқ мекунанд. Шаклан онҳо ба новча, саққоча, баргак, ҷувача ва дони лубиё монанданд. Тоҷе барои доҳии қabila тайёр шудааст, мисоли барғҳои гули шукуфтаи стода. Ва ҳамаи ин аз

тиллои яклухт бурридашуда ба мобайни он нигини фирузагиро васл кардаанд. Чунин тарзи ороиши тоҷи қабиларо фақат дар тоҷи ҳокимони Шумери Байнаннаҳрайн мебинем.

Хулоса, асрори санъати заргарони Саразм то ба ҳол ба мо пурра айён нест. Бояд иқрор шуд, ки сокинони водии Зарафшон тамоми нафосат ва нозуқиҳои санъати заргариро пурра азхуд карда будаанд.

Ресандагя, бофандагя ва дузандагя. Либос кай пайдо шуд? Бешак дар замони охири асри сангу ибтидои асри биринч, яъне дар ҳазорсолаи V-III пеш аз милод рост аст. Барои тасдиқи фикр биёед хонандагони азиз, як саёҳати олами сару либос кунем. Не, ин олами хаёлот нест, балки мо танҳо дар асоси далелҳои осори таърихи ҳаракат мекунем. Нахуст дар ҷамъияти ибтидоӣ таваққуф менамоем.

Ташаккули инсонро мо бештар таърихи ҳафтҳазорсола дода будем. Дар асарҳои илми таърихшиносӣ, пеш аз ҳама бостоншиносӣ пайдоиши одамро аз се миллион сол ҳам бештар меҳисобанд. Ин ҳарду дурустанд. Энгелс навишта: «Инсон аз маймун ҳамон замон ҷудо шуд, ки вақте олоти меҳнатро офарида метавонистагя шуд» ва ё боз «Меҳнат инсонро офаридааст». Аз руи ин ақидаи мазкур аввалин олоти аз ҷубу санг сохташуда таърихи се миллионсола дорад. Аммо офарандагони олотҳои аввалин алҳол тӯда-тӯда зиндагӣ мекарданд. Бешазорҳои гарми аз олами наботот ва ҳайвонот бой ва соҳили дарёю кӯлҳоро ҷои иқомат интиҳоб карда буданд. Манзили онҳо ғору ғӯтҳо, заминканҳои табиӣ ва зери дарахтону сояи шохҳо буданд. Тамоми неъматҳои хурданибоби табиат ғизои онҳо ҳисоб мешуд. Тобистону зимистон бараҳна, урӯн мегаштанд.

Ба таълимоти китобҳои муққаддасӣ динӣ: Инҷил, Таврот, Қуръон, Забур аввалин одам ин ҳазрати Одам ва Момоҳаво мебошанд, ки онҳоро худованд офарида аст. Барои рӯзгузарони ба Одаму Ҳаво худованд афрухтани оташ, гудохтани маъдан, кишоварзӣ ва чорводориро ёд медиҳад. Китобҳои муққаддасӣ номбурда, ин санаро ҳафт ҳазор сол нишон медиҳанд. То чи андоза ин гуфтаҳо асосе дорад, намедонам, лекин илми бостоншиносӣ ҳам зиёда аз 150 сол боз таърихи пайдоиши ҷамъияти инсониро 7 ҳазор сол медонад.

Бояд гуфт, ки то ба асри мису биринч одамоне се давраи калони асрҳои сангиро аз саргузаронидаанд, ки онҳоро илм палеолит, мезолит ва неолит менамад. Ин давраҳо якҷоя таърихи як миллионсоларо дар бар мегиранд. Зисту зиндагонӣ ва ҳолати иҷтимоӣ маданияи онҳо дар боло ёдрас шуд.

Хуш, санаи пайдоиши инсон кадом аст? Шояд 7 ҳазор сол пеш аст. Ин замон давраи охири асри санг-неолит (тарҷимааш-санги нав) мебошад. Дар замони неолит, ки қариб 10 ҳазор сол давом карда буд, фарзанди одам хонасоҷӣ, кишоварзӣ, чорводорӣ ва ҳунармандиро азхуд кард. Одамоне замони неолит аз пашму пӯст сару либос, пойафзол духта метавонистанд. Сохтани намудҳои аввалини олотҳои сангӣ - корд, дос, омоч, дарафш, сузан ва кулолгарӣ аз ҳамин замон сар шуд ва инсон аз мутеи табиат озод гашт.

А.Исҳоқов

Саразм оғози тамаддуни халқи тоҷик

Офаридани камон, найза, пайкон, табари сангӣ ба зиндагӣ табаддулоти кулли дохил намуд. Дар давраҳои охири неолит одамоне аз лой, ҷубҳо сохтани хонаҳои истиқмати ро ёд гирифтанд. Акнун аз гармиву хуноки, ҳайвонҳои дарранда, ҳодисаҳои табиат худро муҳофизат карда метавонистанд. Бо вучуди ин зиндагӣ бо саҳтӣ душворӣ мегузашт. Ашӯи асосӣ барои бофтани палосу духтани либос ва пойафзол пашму пӯст ҳисоб мешуд. Он замон ҳоло истеҳсоли пахта, шохиро наомхта буданд. Аз ин руи инсон дар замонҳои неолит, энеолит (замони сангу мис) ва асри биринч асосан либосҳои пашмину чармин мепушид.

Аз ҳафриёти Саразм, ки оғози зиндагӣ дар ин ҷо ба охири замони энеолит рост меояд, миқдори зиёди олотҳои ресандагиву бофандагӣ ба монанди урҷуқҳо, моқуҳо, пояи чархҳои ресандагӣ ва сангҳои гуногунвазӣ хоси бофандагӣ ёфт шуданд. Мутаассифона, ягон порчаи матоъ то ҳол наёфтаем. Ҳақиқат он аст, ки дар зарфи 5500-6000 сол пусида ба хок табдил ёфтаанд. Бо вучуди ин аз руи олотҳои номбурда метавон гуфт, ки сокинони Саразм лучу урӯн

намегаштанд. Халқе, ки истехсоли тиллову нуқраро азхуд кардааст, қодир аст дигар намуди лавозимоти зиндагиرو истехсол кунад.

Акнун лаҳзаҳои кори ресандаги, бофандаги ва дузандагиرو пеши назар меорем. Тахмин меравад, ки ин корҳоро асосан занону духтарон иҷро мекарданд. Албатта пашм ҳамоно баъди аз бузу гусфанд тарошидан якбора ресида намешавад. Онро мешуштанд, мехушканданд, нафис мекарданд. Ин кори занони кордида буд. Дар ресидани риштаҳои пашми қариб ҳамаи аъзоёни қобили меҳнати оила иштирок мекарданд. Аз калобаҳои пашми бофтани матову палосҳоро, албатта зану мардҳои соҳибқасб ба зимма мегирифтанд, зеро ин кор маҳорати баландро талаб мекунад. Корҳои рангкунӣ ва омода намудани дастгоҳҳои бофандагиро марду занҳои калонсол анҷом медоданд.

Азбаски ягон намуди осори либоси саразмиҳо дарёфт нашудааст, оиди шакли онҳо чизе гуфта наметавонем. Вале аз руи осори дастраси санъати Мисри қадим, Шумер ва Аккад, ки дар деворнигорҳову руи тобутҳо акс ёфтаанд, метавон гуфт, ки либоси одамони қадим ба таъби эстетикӣ онҳо хос буд. Пеш аз ҳама гуногунрангу кушоду васеъ буданд он сару либосҳо.

А.Исҳоқов

Саразм оғози тамаддуни халқи тоҷик

АЗ ЗАРАФШОН ТО ХУРОСОН

Тиҷорат асоси муносибати байни одамон аст. Муносибати байниҳамдигарии одамон ба воситаи тиҷорат, таърихи бисёрҳазорсола дорад. Дар осори хаттӣ фақат таърихи сеҳазорсолаи он сабт шудааст. Минбаъд ин боз ошкор хоҳад шуд, то ба таърихи зиёда аз ҳафтҳазорсолаи инсон. Барои донишмандони зинаҳои аввалини муносибат ва тиҷорат мо ба кашфиётҳои бостони таъба менамоем, ки дар ҳалли ин масъала далелҳои равшан пешкаш менамоем.

Дар навбати худ бозёфтҳои ҳафриётгоҳи Саразм низ таърихи баъзе гушаҳои робитаи тиҷорати ниёгонамонро равшан менамояд. Он албатта ҳоло пурра нест, чунки таърихи панҷуним-шашҳазорсоларо дарбар мегирад. Яъне қабатҳои қадимаи шаҳраки Саразм ба ҳамин сана рост меояд. Ҳаққонӣ, далелу бурҳонҳои мо аз руи бозёфтҳо буда, онҳо шоҳидони □Зиндаи□

таъриханд. Бо вучуди ин аз забони онҳо суханрони кардан, ба назар осон намояд ҳам, вале заҳмати зиёду корҳои тадқиқотиву муқоисавиро металабад. Зеро одамони замони Саразм дар кишварҳои Шарқи Наздик аз якдигар чудо-чудо дар масоҳати аз 1000 то 2500 километр дур зиндагонӣ мекарданд. Онҳо имконияти омӯхтани касби якдигарро надоштанд. Замоне ки нақлиёти асосӣ аспу уштур буд, аз як манзил ба манзили дигар рафтан душвор буд. Ба ҳар ҳол ковишҳои ёдгориҳои бостонӣ собит менамоянд, ки робитаи тичорати, ҳунармандӣ ва мадания байни одамони марказҳои асосии кишоварзӣ шаҳрдорӣ аз қадим вучуд дошт.

Дар Саразм ва дигар ёдгориҳои водии Зарафшон баъзе намудҳои зарфҳои сафолии нақшдор, шаъбаҳо ва бозубандҳо, ки аз сангҳои қиматбаҳо сохта шудаанд ва лиқоби гушмоҳӣҳо, ки санъати офариниши онҳоро дар боло шарҳ дода будем, ёфт шуданд. Маълум шуд, дар ёдгориҳои Хуросони Шимоли, Эрони шимоли-ғарбӣ шаш-панҷ ҳазор сол пеш ба руи зарфҳо наққошӣ мекардаанд. Ёдгориҳои қадими Теппаи Ҳисор, Сиалк, Теппаи Шоҳ, Сузи Ирон, Чайтун, Намозгоҳтепа, Анав, Геоксюрро илми бостоншиносии Шарқи Наздик ҳамчун маркази қадимтарини санъати зарфсозӣ мешиносад. Ин аст, ки байни як ғуруҳ бостоншиносон ақидае пайдо шуд, ки гуё ҳудуди шимолии маданияти зарфҳои нақшини мардуми кишоварз Ироно Хуросони Шимоли аст.

То кашфиёти Саразм ин ақидаро кулли бостоншиносон маъқул медонистанд. Вале баъд аз кашфиёти Саразм, ки дар ин ҷо низ чунин зарфҳои нақшин пайдо гардиданд, ин хулоса кӯҳна шуд. Айни замон водии Зарафшон ҳудуди шимолтарини маданияти зарфҳои мунаққашин шинохта шудааст. Илова ба ин равшан шуд, ки дар замони худ шаҳраки номбурда ва шояд тамоми болооби Зарафшон яке аз марказҳои тичоратии маъдан буд. Ба дурию душвории роҳ нигоҳ накарда, ба ин ҷо тоҷирону савдогарони бисёр музофотҳо меомаданд. Албатта ин ақида беасос нест ва мо оиди ин се далели баҳсноталаб дорем.

Якум, дар Саразм дарёфт шудани зарфҳои мунаққашӣ ба зарфҳои ёдгориҳои Кабутаки Шимоли, Эрон, Афғонистон, Покистон, Ҳиндустон монанд, аз робита ва муносибати тичоратии водии Зарафшон бо кишоварзони музофотҳои номбурда дарак медиҳад.

Дуюм, дар қабатҳои маданияи Саразм намудҳои гуногуни шаъбаю марҷонҳо, бозубандҳои аз ақиқу лочувард, фирузаву, йашмо, сохташуда хело зиёд дарёфт шуданд. Маълум, ки ақиқи Ҳиндустону лочуварди Бадахшон бо сифати баланди худ дар ҷаҳон ном баровардааст. Онҳоро бостоншиносон В.М.Массон, И.Н.Хлопин, В.И. Сарияниди, М.Тоси, Р.М.Мунчаев, Г.Картер дар аксари ёдгориҳои Эроно Хуросон, Ироқ, Сурия ва ҳатто Мисри қадим дарёфт кардаанд. Ёдгориҳои номбурда таърихан ҳамдаври Саразманд. Пас дар водии Зарафшон ҳам дарёфт шудани онҳо тассодуфи нест, ин натиҷаи робитаи дутурафа мебошад.

Саввум, то имруз аз ҳафриётгоҳи Саразм қариб даҳ намуд зебу зиннатҳои аз гушмоҳӣҳои баҳрию уқёнусӣ сохташударо ёфтем, аз ҷумла ду даспонаи □Маликаи Саразм□ зарфчаҳо ва дигар намудҳои ороиши занҳо.

А.Исҳоқов

Саразм оғози тамаддуни халқи тоҷик

Дар наздики Саразм оё дар ҳазорсолаҳои IV-III баҳру уқёнусе вучуд дошт? Не, албатта.

Бостоншиносони Ҳиндустон - Баби Лал, Покистон - Аҳмад Ҳасан Дони ва Фаронса - Касал, Ҷариш, Анаик Самзун, Амрико - Маккейн, Ферсервис аз ҳафриётгоҳҳои Моҳонҷодоро, Ҷонҳудоро, Амри, Мундигақ, Гумла, Меҳргар, Киветта миқдори зиёди зебу зиннатҳои аз гушмоҳӣ сохташударо дарёфт кардаанд. Дар ёдгориҳои сарзамини Осиёи Миёна, аз ҷумла дар Саразм, ин гуна бозёфтҳо нисбатан камтар вомерхуранд. Бо вучуди ин ашӯҳои баҳрии дарёфт кардаи мо аз мавҷуд будани тичорат бо ёдгориҳои номбурда дарак медиҳанд. Ин аст, ки савдо ҳамон вақт дар авҷи буди рафту омади вучуд дошт.

Баробари ин саволе би миён меояд, тоҷирони Хуросону, Ҳиндустон, Покистону Афғонистон аз водии Зарафшон ба ҷои моли худ чӣ мебурданд?

Маълум, ки дар он замон пул бо маънои имрузааш мавҷуд набуд. Савдо байни кишварҳо бо шакли моливазкунии байниҳамдигарӣ амали мегашт. Масалан, байни қабилаҳои чорводорони кучманҷӣ ва муқимнишинони кишоварз гушт, раған, пашм, матоҳҳои пашми, пойафзол ва сару

либоси пушта, бо олотҳои ҳунармандӣ, маҳсулоти кишоварзӣ иваз карда мешуд. Дар вақти ивазкунии мол ба сифат, меҳнату вақти сарфшуда ва зарурияти мол дар зиндагӣ ба эътибор гирифта мешуд. Тахмин аст, ки як кило пашм, ба даҳ кило гушт ба як корд ё ханҷари биринҷӣ, ду дарафш ва ё 2-3 кило гандум ё ҷав иваз карда мешуданд. Таносубии ивази молҳо ҳамма вақт як хел набуд. Пеш аз ҳамма аз манбаи ашёи хом ва тарзи истеҳсоли вобаста буд. Дар он ҷое, ки ҳунармандӣ шакли ҷамъияти дошт, маҳсулоти онҳо нисбатан ба маҳсулоти шахси арзонтар меистод.

Хуш нисбати саволи аввал саразмиён чӣ доштанд? Сокинони Саразм кишоварз буданд. Онҳо бо хонасози, ҳунармандӣ, маъдангудозӣ машғулият доштанд. Асоси иқтисодиёти онҳоро маҳсулоти кишоварзӣ ва чорводорӣ ташкил мекард. Ба ин боигарии табиӣ ҷангалзорҳоро дарахтзорҳои соҳили дарёи Зарафшон, дараю водиҳои пур аз набототу растаниҳои худруи хурданибобро илова кунем. Имруз дар водиҳои Моғиён, Шинг, Заврон, Мазори Шариф, Кулоли меваҳои худруи себ, нок, бодом, чормағз, дулона ва растаниҳои ангат, зирк, нахӯд, ҷавдорро пайдо мекунем. Бо камоли боварӣ бояд гуфт, ки дар замони сангу биринҷ низ миқдор ва намуди меваҷоту наботот нисбат ба имруза гуногуну беҳисоб буд.

Илова ба ин бояд гуфт, ки арчазорҳои кӯҳҳои Зарафшону Суғд аз паланг, гург, рӯбоҳ ва дигар намуди ҳайвонҳои ваҳшӣ пур буд, пушти онҳо яке аз манбаъҳои асосии тиҷоратии одамон ҳисоб мешуданд. Оиди фаровонии моҳиҳо дар дарёи Зарафшон ва ҳаргуна паррандаҳо дар бешазорҳои он ҳолати суханронӣ нест. Он мурғобиву тазавр, харгӯшу хуқҳои ёбӣ, ки то ҳол дар бешазорҳои соҳили Зарафшон дучор мешавад, панҷ-шаш ҳазор сол пеш 15-20 баробар зиёдтар буданду кам не.

Ин гувоҳӣ он аст, ки сокинони Саразм дар замони қадим аз ҷиҳати модӣ танқисӣ намекашиданд. Шояд дар ҳамин асос дар ин ҷо мардум қариб якунимҳазор сол зиндагонӣ карда, ақлу заковати асосии худро ба истеҳсоли олотҳои мисиву биринҷӣ, нуқрагиву тиллоғӣ равона кардаанд.

Чӣ хеле ки дар баҳши маданияти маъдангудозӣ хотиррасон кардем, замони худ мардуми Шарқи Наздику Осиёи Миёна болообии водии Зарафшонро маркази истеҳсоли гуногуни маъдан шинохтаанд. Дар ин ҷо саразмиҳо ҳануз дар ҳазорсолаи IV-III пеш аз милод коркарди 6 намуди маъданро медонистанд. Дасти маъдангудозон қалъагӣ, нуқра ва тилло, мис, биринҷ, қурғошим ва дигар олотҳои гуногуни рӯзгорро меофариданд. Илова ба ин бозёфтҳои қадима ҳам аз натиҷаи ҷустуҷӯҳои имрузаи геологҳо гувоҳанд, ки дар бағали кӯҳҳои Суғду Зарафшон захираи зиёди маъданҳои гуногун ва ангиштсанг маҳфуз аст.

Далели сеюмро оиди дорони саразмиҳо шарҳ медиҳем. Тоҷирон дар замони қадим моҳу солҳо пиёдаву савора корвони худро ба манзил мерасониданд. Меҳмонони Ҳинду Балуч, Афғону Эрон дар ҳавлиҳои кушоди Саразм ашёи худ, аз қабилӣ зебу зиннатҳои аз сағҳои қиматбаҳову гушмоҳиҳо

А.Исҳоқов

Саразм оғози тамаддуни халқи тоҷик

сохташуда, либосу қулоҳҳо ва шояд баъзе намуди ғалладонаро бо олотҳои биринҷиву мисӣ, нуқрагиву тиллоғӣ ва ҳатто қурғошимӣ иваз мекарданд. Шояд аз ҳамин вақтҳо сар карда тилло ва нуқра ҳамчун ченаки арзиши мол ба майдони тиҷорат баромада бошад.

Бояд гуфт, ки дар рафти тадқиқотҳои илмӣ назди муаммоҳои нав пайдо мешаванд. Яке аз ин муаммоҳо бо якдигар монандӣ доштани шаклу нақшҳои зарфҳои сафоли мебошанд. Баъзе аз бостоншиносон ин якрангиро натиҷаи робитаи тиҷоратии мардум ҳисобида мегуянд, ки зарфҳои ба ҳам монанд аз як ёдгорӣ ба ёдгории дигар оварда шудаанд. Дигар гуруҳ мегӯяд, ки ин натиҷаи омузиши маҳорати касбии байниҳамдигарии қулолону зарфсозон мебошад. Гарчанде ба назар ҳарду ақида асосноканд, вале пояи мустаҳкам надоранд. Аввал он ки корвонҳои аспу уштур савор ба масофаи 1000-2500 километр бурдани зарфҳои сафоли, илова ба ин дар зарфи якчанд моҳ хело душвор аст, сониян он вақт ҷамъият ба дараҷае нарасида буд, ки байни худ робитаи ҳунари дошта бошад.

Аз ин ру камина ақидае дорам, ки ҳолати мазкур дар натиҷаи аз як ҷо ба ҷои дигар кучидани гуруҳи одамон пайдо шудааст, қулолон дар ҷои нав ҳунари зарфсозии худро идома ва

инкишоф додаанд. Вале, аз назар дур намудани маҳорати одамони таҳҷой нодуруст мебуд. Гап дар сари он аст, ки қонунияти фалсафавии даркқунии муҳит барои тамоми ҷамъияти инсоня як аст. Аз ин ру, ихтирои як намуд олоту ашъи рузгор ва нақшу нигорҳо хоси муҳити як маҳалла мебошад. Шояд дар сохтани зарфҳо одамон кулчаҳои чуқури доирашакл, сангҳои табиӣ косашакл ва монанди инҳоро ба назар гирифта бошанд. Аз ин ру, онҳо зарфҳои аввалини худро ба ашъи мазкур монанд карда, месохтанд, яъне таги зарфҳоро ҳамвор намекарданд. Вақте зарфҳо бо пояи худ наистода ба ҳар тараф ғелиданд кулолҳо маҷбур шуданд, таги зарфҳоро паҳну ҳамвор бисозанд.

Нақшу нигори руи зарфҳо аз тасвири набототи растани, ҳайвоноти ваҳшиву хонаги иборат буд. Баъзан дар руи зарфҳо мавҷи об, рамзи офтоб ва сайёрагонро акс менамуданд. Ниҳоят баробари пешравии ҷаҳонбиня ва оламшиносии онҳо санъати наққошия такмил ёфт. Аз ин ру, метавон гуфт, ки ба ҳамдигар монанд будани наққошиҳои руи зарфҳои чанд ёдгори маъноӣ аз тарафи як қabila омузонидани қabilaи дигарро надорад, гарчанде чунин шуданаш ҳам ғайриимкон нест.

Бо вучуди ин камина ҷонибдори ақидаест, ки шахсу ҷамъият ба алоҳидаги пеш рафта наметавонад. Асоси пешравии истеҳсолоти модди ва ҳаёти мадани маҳсули чандинасраи робитаи байниҳамдигарии одамон ва ҷамъиятҳо мебошад.

Аз муносибати байниҳамдигарии сокинони водии Зарафшон бо мардумони кишварҳои дигар муҳрҳои қурғошимину сангин низ дарак медиҳанд. Вақте бостоншиноси Фаронса Ролан Безенвал аз Саразм муҳри қурғошимии дар руяш аломати секунҷадорро дарёфт намуд, бо ҳаяҷоне гуфт, ки чунин муҳр дар ёдгории Сиалки Эрони шимоли-ғарби низ ёфт шудааст. Муҳрҳои аз санг сохташуда бошад аз ёдгориҳои Моҳонҷодорои Ҳиндустон, Шаҳри Сухтаи Эрон ва дар ёдгориҳои Байнаннаҳрайн низ дарёфт шуда буданд. Биёед, акнун андешем: ватани аслии пайдоиши ин муҳрҳо кучост?

Ҳангоми тоза намудани тудайи сангҳо дар яке аз хонаҳои бинои IV-и Саразм бостоншиносон сангчаи ғуламонандро дарёфт намуданд, ки дар руяш расми барзагов устокорона буррида шуда аст. Чунин бозёфт дар ёдгориҳои Месопотамия (Ироқ, Сурияи шарқӣ, Эрони шимолу ғарбӣ), Балучистон (Покистон) ва ёдгориҳои Ҳиндустони соҳили дарёи Ҳинд хеле зиёданд. Ҳоло мо ҳамагӣ як дона чунин муҳри ғуламонанд дар даст дорем. Аз ин руи гуфта наметавонем, ки ин муҳри сокинони Саразм аст. Бале, ҳоло ҳулоса кардан душвор аст. Умедворем, ки дар давоми идомаи кор минбаъд ба бисёр саволҳо ҷавобҳои равшан хоҷем дарёфт. Аз ин ру тахмин менамоем, ки муҳри номбурда ба водии Зарафшон, пеш аз ҳама ба шаҳраки Саразм аз яке он кишварҳо дар натиҷаи тиҷорат омадааст.

Аз гуфтаҳои боло баррася мегардад, ки дар замони худ - замони асрҳои сангу биринҷ сокинони шаҳраки Саразм мардумони яккаву танҳо набуданд. Кишоварзону ҳунармандон, санъаткорону меъмрон аз Миср то Ҳиндустон, аз Мовороуннаҳр то уқёнуси Ҳинд зиндагони мекарданд.

САРАЗМ - ОҒОЗИ ТАМАДДУНИ ТОҶИКОН

Дар табиату ҷамъият чизе бе реша нест. Ҳар чиз ва ҳодиса ибтидои пайдоиши худро дорад. Инкишоф ва ташаккули ҳар як мавҷудоти олам таърихи чандин ҳазорсола дорад. Тамаддуни ҷамъияти инсонӣ низ ҳамин зайл зина ба зина инкишоф ёфтааст. Ҳар он чизе, ки имруз насли муосир бунёд мекунад, давомоти ақлу заковати ниёгонамон мебошад. Ҷа хеле ки дар фаслҳои пешина оғоҳ гаштем гузаштагонамон тарзи хонасозиву каналковӣ, кишоварзиву чорводорӣ,

маъдагудозиву кулолгаря ва дигар намудҳои ҳунармандиро дар шакли оддитаринаш азхуд карда буданд. Солҳо гузаштанду қарнҳо. Мо имруз он роҳи дурударози насли одамиро паси сар карда, иншоотҳои нав бунёд карда истодаем.

Афсус, ки имруз на ҳамаи мардуми шарифи тоҷик, аз ҷумла зиёиён, оиди таърихи аҷдоди худ маълумоти кофӣ доранд. Зарурияти омузиши рӯзгори гузаштаро ҳазор сол қабл устод Абуабдулло Рудаки таъкид карда буд. Гуфтаҳои одамушшуарро «Ҷар ки н-омӯхт аз гузашти рӯзгор, ҳеч н-омузад зи ҳеч омузгор»ро ҳар яке такрор мекунем. Вале ба амал татбиқи кунонданаширо ба таъхир мегузorem, ба комёбиҳои рӯзгори ниёгонамон ба чашми хирад назар намекунем. Ин кутӯҳандешя насли муосирро дар як муддати кӯтоҳ аз ғизои маънави ва ахлоқӣ маҳрум намуд.

Сабабҳо кадом аст? Аввал, дар мактабҳо то ҳол оиди мероси ниёгон маълумоти зарури намедиханд, дуввум, асарҳои махсуси бостоншиносиву мардумшиносия барои хонандагони мактабу донишгоҳҳо хеле каманд. Аксар вақт умри худро бо омузиши таъриху мероси мисриёну юниёни қадим ва ё халқҳои дигар сарф намуда, аз мероси ниёгони худ беҳабар мемонем. Ҳол он, ки таъриху маданияти аҷдодони мо дар бисёр лаҳзаҳо аз таърихи дигарон қадимтар ва бойтар аст.

Аз ин боис камина зарур мешуморам дар фасли охирини китоб оиди баъзе лаҳзаҳои инкишофи таъриху маданияти ниёгонамон гуфтугӯе доир созад.

Баҳри такрор нашудани гуфтаҳои фаслҳои пеш дар ин фасл маълумотҳои илмиро ба таври оммафаҳм баён хоҳем кард ва мавқеи маданияти шаҳраки Саразмро, ки сароғози таърихамон мебошад, дар инкишофи минбаъдаи маданияти сокинони Осиёи Миёна ва Шарқи Наздик равшан хоҳем намуд.

Пас чаро мо маҳз деҳшаҳри Саразмро пешоҳанги таърихи тамаддуни ниёгонамон медонем? Шояд бахши пешниҳоди мо аз як тарафи таърихшиносон, бостоншиносон, мардумшиносон ва файласуфону олимони дигар эродҳо пайдо шаванд. Мо тарафдори эродҳо мебошем ва медонем, ки ҳақиқат ва ҳастии таърих дар натиҷаи баҳсу мунозираҳои илмӣ пурра мегарданд.

Ҳоло мо баҳри ҳимояи ақидаи худ оид ба сароғози тамаддуни тоҷикон будани ёдгории бостонии шаҳраки Саразм ба кашфиёту бозёфтҳои он таъя мекунем. Бори дигар хотиррасон гардад, ки шаҳраки Саразм дар сарзамини Мовароуннаҳр, ҳамтою ҳамзамони худро надорад. Аз ин ру шаҳраки Саразм модари тамоми шаҳрҳои байни дарёҳои Сиру Ому шуда метавонад. Зеро шаҳрҳои қадимтарини ин сарзамин: Бухоро, Самарқанд, Хучанд, Ўротеппа, Чуст ва даҳҳо дигарон таърихи се ё дувуним ҳазорсола доранду Саразм зиёда аз панҷуним ҳазорсол пештар ташаккул ёфта буд.

Ҳоло ба сари мақсад, оиди рушан намудани ҷой ва мавқеи маъноӣ ибораи Саразм сухани худро идома медиҳем.

Саразм - аз руи шарҳи суғдшиносии шинохта В.А.Лифшис маъноӣ «Сари Замин»ро дорад. Барои дастгирии шарҳи олимӣ забоншинос зарур аст бигӯем, ки сокинони куҳистони Фалғар Саразмро - Саразмин талаффуз мекунанд.

Боваря дорам ин шакли тағйирёфтаи ҳамон Сари Замин мебошад. Аҳолии маҳаллии гирду атрофи ёдгоря, онро Саразм мегуянд. Барои равшан кардани мақсад гуфтанием, ки Сари Замин ё Саразм ин на номи ёдгоря аст на номи деҳа, ин ном ба манзили васеъ хос аст, ки асосан аз замини ҳамвор иборат

буда, майдони он қариб ба 10 км² баробар аст. Ҳаго нахоҳем кард, агар гуем, ки ин ибтидои замини Суғдиён мебошад. Модоме, ки аз Саразм то Бухоро фақат ҳамворист ва он ҳамворя ба маъноӣ пурааш замини васеъ аст, ин ҷойро Сари Замин номидани аҷдодонамон дурусту ҳақиқат аст. Дар асл имруз аз Саразм сар карда, то баҳри Каспий (дар асри миёна Хазар меномиданд) дар пеш ягон куҳи баландеро намебинем.

САРАЗМ. Ҳоло ин номро дар аксар донишгоҳҳою марказҳои бостоншиносии ҷаҳон медонанд. Зеро оиди ҳафриёти он дар як муддати кӯтоҳ чӣ хеле ки баррасӣ шуда буд, зиёда 40 мақола ва 2 китоби мукамал навишта шуд. Аксари ин асарҳои илмӣ дар китобхонаҳои калони марказҳои бостоншиносии ватанамон ва давлатҳои хориҷи маҳфузанд ва ҳар як шахс имконият дорад ба мамоният бо мошини аксбардор барои худ нусхабардори кунад.

Ҳоло ба сари мақсад бармегардем ва баҳри исботи тамаддуни тоҷикон будани Саразм сухан ронем. Баррасиҳои омузиши ёдгориҳои бостонии сарзамини Тоҷикистонамонро таҳлилу тадқиқ намуда ба хулоса омадем, ки шаҳраки Саразм қадимтарин манзили маскани ниёгонамон ҳисоб меёбад. Сониян дар ин ёдгори аввалин кишварзону чорводорон, ҳунармандону меъморон, дар тури зиёда аз 1500 сол зиндагонӣ карда, касбу ҳунари худро ҳарҷониба инкишоф додаанд. Охири Саразм дар инкишофи тамаддуни мардуми Мовароуннаҳр, ки асоси сарзамини Осиёи Миёна мебошад, саҳми арзандае гузоштаанд. Ҳоло ҳар як бурҳону далели мо бо бозёфтҳои сершумори осори сокинони Саразм таъя доранд. Ин гуфтаҳо маҳсули кори 15-солаи тадқиқоти муаллифи китоби шумост, фақат пас аз омӯхтани ашёҳои модии 10 ҳафриётгоҳҳо ва 12 шурфи номбурда тасдиқи худро ёфтаанд.

Ба замми ин ба ман лозим омад, ки аз руи тадқиқоти бостоншиносони сершумор, ки даҳҳо ёдгориҳои ҳамзамони Саразмро дар Хуросон, Эрон, Афғонистон, Ҳиндустон, Покистон ва ҳатто Ироқу Миср кашф намуда омӯхтаанд, мутолиа кунам ва ба як фикри мушаххас оям. Аз баррасиҳои ҳафриётҳои ёдгориҳои кишварҳои номбурда равшан гардид, ки дар тури ҳазорсолаҳо одамон авлод-авлод ҷойҳои алоҳидаро интихоб намуда зиндагонӣ мекарданд. Масалан, профессор В.М.Массон аз руи ҳафриёти ёдгории Олтинтеппаи Хуросони шимоли равшан намуда аст, ки дар ин шаҳри ҳамзамони Саразм мардум аз руи касбу ҳунар дар маҳаллаҳои алоҳида зиндагонӣ мекардаанд. Ба тадқиқотчи муяссар гардид, ки дар ёдгории номбурда маҳаллаи кулолгарон, маъдангудозон, ҳунармандон ва ашрофноро кушоид ва аз руи далелҳои ба даст овардаш оиди сохти ҷамъияти, иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва маънавии мардуми Хуросон хулосаи мушаххас бароранд.

Бостоншиносони амрикоӣ - К.К.Ламберг-Карловский, фаронсаӣ - Ҷ.Касал, А.П.Франкфорт, Ҷ.Ф.Ҷариш, итолияӣ - М.Тосси дар натиҷаи омузиши ёдгориҳои Яҳтеппаи Эрон, Мундигак, Шуртуқайи Афғонистон, Меҳргари Покистон ва Шаҳри Сухтаи Сиистон (Эрони Ҷанубӣ) низ ба хулоса омадаанд, ки ташаккули шаҳрҳои замони асри сангу биринҷ дар Шарқ ба якдигар хеле наздиқ доранд. Бинобар ин дар шарҳи хоҷагидорию зиндагонии сокинони Саразм мо бо маҳалгарои, наҷотпарастӣ ва муҳоботчи роҳ намедихем. Пешравиҳои ҳаёти ҷамъитҳои гуногунро аз руи ҳастиаш баҳо додан вазифаи муқаддаси ҳар як тадқиқотчист.

Маҳз аз руи ҳамин ақида мо шаҳраки Саразмро - оғози тамаддуни тоҷикон номидем ва барои гуфтани ин комилҳуқуқ низ ҳастем.

Пеш аз он, ки ба далели бурҳонҳои аз шаҳраки Саразм ба даст даровардамон сухан ронем, лозим аст бигӯем, ки дар таҳлилу тадқиқи он мо ягон осори ҳаттиву ривоятӣ надорем. Зеро дар замони арзи вуқӯъ доштани ин ёдгори, ҳоло дар кишварҳои Шарқи Наздику Осиёи Миёна ва аз он ҷумла дар Саразми водии Зарафшон алифбову хатнависӣ пайдо нашуда буд. Гарчанде ин тур бошад, ҳам мардуми ин кишварҳо забони гуфтугӯю муомилоти доштанд. Турониёну Эрониён бо забони ягонаи ба ҳамдигар фаҳмо байни ҳамдигар суханрониҳо мекарданд.

А.Исҳоқов

Саразм оғози тамаддуни халқи тоҷик

Ин ақидаро мутахассисони соҳаи забон комилан тасдиқ намуда, забони қадимаи ин кишварҳоро [Забони эронӣни қадим] меҳисобанд. Он бурҳону далелҳои ҳатти, ки аз нахусткиҳои ниёгонамон [Авесто] ва катибаҳои ёдгориҳои кишварҳои Шарқи Наздик, пеш аз ҳама аз навиштаҷоти [Беҳсутун]и назди шаҳри Кирмоншоҳи Эрони Ҷарби баррасӣ шудаанд, тасдиқи гуфтаҳои болоанд. Гарчанде, ки он осорҳои ҳатти аз маданияти Саразм дувуним ҳазорсол дертар пайдо шуда бошад ҳам, онҳо қадимтарин осори ҳатти ва забонии мардуми Шарқи Наздиканд. Аз ин ру ҳоло бостоншиносон низ ақидаи забоншиносонро, дар таҳлилу тадқиқи он миқдори зиёди олимони ҷаҳон ширкат варзида ба хулосаи ягона омадаанд, ҷонибдори мекунем.

Бо вучуди ин мо умедворем, ки идомаи ҳафрийети шаҳраки Саразм рузе осорҳои хатти ва забони ниёгонамонро барраси менамояду мо мисли тақиқотчиёни ёдгориҳои Миср-Шумеру Аккад хат ва забони ниёғони замони асри биринчиамонро равшан хоҳем намуд.

Ҳоло мо маҷбурем бо забони баррасиҳои ҳафрийет, бозёфтҳои нодири сокинони Саразм суханронӣ кунем. Дар ҳалли ин вазифа зарфҳои мунаққаши сафоли, олотҳои сангиву фузулоти, хонаву толорҳо, осорҳои кишоварзӣ чорводорӣ, маъбаду оташгоҳҳои динӣ ва боқимондаҳои даҳҳо касбу ҳунари мардуми Саразм кумак мерасонанд. Гарчанде ин кор таҳлилу тадқиқи зиёдеро талаб кунад, ҳам мо аз руи имкон тавонистем ки онҳоро «ба забон» дарорему лаҳзаҳои алоҳидаи ҳаёти модда, маънави ва суннатҳои кайҳо аз байн рафтаи ниёгонамонро аз нав зинда кунем. Баҳри ҳалли ин вазифаи масъулиятнок, муайян намудани ҳақиқати таърих тамоми комёбиҳои илми замонавиرو истифода бурда истодаем. Масалан, барои муайян намудани санаи ёдгориҳо физикҳою кимёгарҳоро ҷалб намудем, наҷоди одамони қадимро антропологҳо-наҷодшиносон муайян карданд. Дар муайян кардани намуди ғалладона, зоту намуди чорво аз хизмати ботаникҳо ва зоологҳо, маъданҳою сангҳо аз маслиҳати геологҳо баҳраманд шудем. Маҳз аз ҳамин ҷиҳат метвон гуфт, ки фақат бостоншиносон дар натиҷаи тадқиқоти мукаммали ҳамагарафа зинаҳои инкишофи маданияти замонҳои қадимро бо тамоми ҳақиқати таърихиаш исбот карда метавонанд.

Чӣ хеле, ки дар фаслҳои боло хотиррасон шудаанд сокинони шаҳраки Саразм, қариб тамоми касбу ҳунароҳои мардумиро азхуд карда будаанд. Бо корҳои сохтмони муҳандисону меъморон, ҷубкорону хиштрзон, похсачиҳову андовагарҳо шуғл доштанд. Кулолон, мисгарон, заргарон, сангтарошон ва мардуми касбу ҳунароҳои дигар бо амали худ лавозимотҳои заруртарини рӯзгору зиндагиро истеҳсол мекардаанд. Ҳамаи онҳоро кишоварзону чорводорон бо озуқа таъмин мекарданд. Албатта ба ҷамъияти Саразм ғизои маданияю маънави низ лозим буд. Вагарна онро ҷамъияти инсонӣ наменомидем. Таъминкунандагони ғизои маданияю маънави ин тоифаҳои ашрофон, санъаткорон ва пешвоёни дину мазҳаб буданд.

Ҳоло дар поён оиди ҳамин баррасиҳо сухан хоҳем ронд ва аз руи имкон мавқеи ҳар як ихтирооти ниёгонамонро дар инкишофи маданияти бостонии аҷдодонамон барраси менамоем.

Дар натиҷаи ҳафрийетҳои Саразм чор тарзи биносозиро муайян намудем. Инҳо хонаҳои алоҳидаи истиқомати, анборҳои махсуси ғалланигоҳдори, ибодатгоҳҳо ва қасрҳо мебошанд. Ба гуруҳи якум иморатҳои шахсию-оилави дохил мешаванд. Майдони хонаҳои шахси нишон медиҳанд, ки ҳар як оила дар ду ва ё се хона истиқомат мекардаанд.

Дар навбати худ хонаҳо гуруҳ-гуруҳ дар биноҳои алоҳида ҷой гирифтаанд. Ҳар як бино аз 8 то 15 хонаҳои истиқомати доштанд, ки дар ин гуна биноҳо аз 20 то 30 кас зиндагонӣ карда метавонист. Ин тарзи биносозӣ далолат мекунад, ки як бино ба 4-6 оила мансуб будаасту онҳо дар таҳти назорати «модаршоҳ» ё «шадаршоҳ» и худ зиндагонӣ мекардаанд.

Баробари ин ҳар як бино бо ҳавлии кушод ё кучаю тангкуча аз якдигар ҷудо буд. Вале бо вучуди ин аз ин ҳавли ҳамаи истиқоматкунандагон баробар

А.Исҳоқов

Саразм оғози тамаддуни халқи тоҷик

истиқода мебуданд. Дар он дегдонҳо, оташдонҳо ва анборҳои хоҷагии оилаҳои мазкур ҷой гирифта буданд.

Аз тарзи иморатсозӣ сохти ҷамъиятиро муайян кардан мумкин аст. Яъне саразмиҳо дар ҳолати ҷамъияти ибтидоии модаршоҳӣ буданд. Дар ҳар як бино оилаҳои калон ва дар маҳаллаҳо якҷанд ё як авлоди калон зиндагонӣ мекарданд. Азбаски то ҳол як маҳалла пурра кушода нашудаасту ҳафрийет дар ин ҷо идома дорад, мо шумораи ҳамаи одамони ба як авлод тааллуқдоштаро равшан гуфта наметавонем. Вале аз ҳуди масоҳати кушодашуда тахмин кардан мумкин, ки дар 61 хонаҳои аз зери хоктӯдаҳо кушодашудаи маҳаллаи алоҳида зиёда аз 100 кас зиндагонӣ карда метавонистанд. Ба ин майдони ҳоло нокушодаро илова кунем, метавон гуфт, ки дар як маҳаллаи шаҳраки Саразм 150-200 нафар одамони хурду калон зиндагонӣ мекарданд, ки онҳо ба як авлоди калон тааллуқ доштанд.

Мушиҳидаи тамоми масоҳати шаҳраки Саразм ва натиҷаи кофтукӯви хандакҳову ҳафрийетгоҳи 10 маҳаллаи он нишон медиҳад, ки дар ҳазорсолаи сеюми пеш аз милод дар давраи

аз ҳама ҷиҳат тараққи кардаи шаҳраки Саразм дар он ҷо зиёда аз 5000 кас зиндагони мекардаанд.

Гуруҳи дуҷуми иморатҳо аз анбори ғалланигоҳдорӣ иборат аст, ки ҳафриёти он дар фасли боло хотирнишон шуда буд.

Дар мисоли ин бино мо санъати баланди меъморӣ саразмиҳоро мебинем. Бино аз таҳкурсии яклухти тарафҳояш 15 ба 15 метр иборат буда, аз рӯи замин 75 см. боло бардошта шудааст. Дар вақти бо обтарозу санҷидани кунҷҳои таҳкурсия маълум гардид, ки меъморон панҷ ҳазор сол пеш ин биноро офаридаанд, ҳамагӣ 5 см. саҳв кардаанд. Хонаҳои истиқомати ва анборҳоро ба болои ҳамин таҳкурсия бино карда, бо ин аз намуви заминчунбӣ эмин мондани анбори ғалларо таъмин намудаанд. Хонаҳои болои таҳкурсия аз рӯи сохт ба ду гуруҳ тақсим мешаванд. Гуруҳи аввал, бевосита худи анборҳои ғалла мебошанд, ки онҳо аз 3 хонаи дароз иборатанд. Гуруҳи дуюм, аз 8 хона иборат аст. Онҳо аз ҷиҳати майдон қариб якхела буда, дохили онҳо ба 9-10 м² баробаранд. Дар мобайни яке аз хонаҳои кунҷӣ оташгоҳи мудаввар дарёфт шуд. Аз рӯи ин тахмин карда шуд, хонаҳои бино истиқоматгоҳи шахсони мутасадди буда, хонае, ки дар мобайн оташгоҳ дошт, маъбади онҳост.

Худи кушодани ғаллаҳона-анбор шоҳиди он аст, ки сокинони шаҳраки Саразм аз ҷиҳати иқтисодӣ, худро таъмин карда метавонистанд. Шояд саволе ба миён ояд, ки замони асри биринҷӣ, ки ҳоло ҷамъият шакли давлатдориро наметавонист, ғаллаи иловагӣ аз кучо пайдо шуд? Нигоҳдорӣ ва тақсимои онро, ки таъмин мекард? Ҷавоб, бояд гуфт, ки ҳамаи вазифа ба зиммаи сардорони авлоду қабила ва ё Доҳии қабила гузошта шуда буд. Агар як қисми ғалла барои тухмии соли оянда нигоҳ дошта шавад, қисми дигарашро ҳамчун дастнорас нигоҳ дошта, дар ҳолати зарури ба аъзоёни қабила тақсим мекарданд. Агар чунин зарурият пайдо нашавад, пеш аз ҳама бо чорводорон

ва ҳунармандон, ки шуғли кишоварзӣ надоштанд ба молҳои зарури - пашм, гушт, шир, воситаҳои ҳунармандӣ ва бо дигар чизҳо иваз мекарданд. Ба гуруҳи сеюм, санъати меъморӣ, ибодатгоҳҳо дохил мешаванд. Дар давраҳои аввали арзи вучуд доштани шаҳраки Саразм, дар ҳазорсолаи чорум пеш аз милод вазифаи ибодатгоҳҳоро яке аз хонаҳои истиқомати ба ҷо меовард. Он барои як оила пешбини шуда буд. Баробари пешрави ақлу заковати ҷамъият афкори динии он низ инкишоф ёфт. Аз ин ру дар давраҳои минбаъда ибодатгоҳҳои махсуси ҷамъиятӣ пайдо шуданд. Онҳо аз бинои алоҳида иборат буда, аз ду то чор толору хонаҳои барҳаво доштанд. Деворҳои онҳо аз хишти чоркунҷа сохта шуда, аз ду тараф, аз даруну берун муттақоҳо доштанд. Сачдагоҳи ибодатхона то 110 м² майдон дошт. Илова ба ин дар натиҷаи ҳафриёт мо дигар намуди сохти меъморӣ доштаи маъбадро низ пайдо кардем. Ҷа хеле ки дар боло қайд карда будем ин бино доирашакл буда, аз бинои маъбадҳои пешина ба куллия фарқ мекунад.

А.Исҳоқов

Саразм оғози тамаддуни халқи тоҷик

Бино 7 метр бурриши кундалангӣ дошта, рамзи офтоб ва нурпошии онро мемонанд. Аз ин ру пас аз баҳсу мувоҳиҷаҳои зиёд бо бостоншиносон мо онро Маъбади офтоб ҳисобидем.

Гап дар сари он, ки маъбад бо хиштҳои хом сохта шуда, аз ду ҳалқаи мудаввар иборат аст. Хиштҳои ҳалқаи беруна шакли нури офтобӣ дошта, ҳалқаи дохили дар вақти дар дохили он афрухтани оташ намуди офтобро ифода менамояд. Азбаски ин маъбад монанди худро надорад, ҳоло шакли аслии онро пурра тасвир карда наметавонем. Бо вучуди ин тахмин кардан мумкин аст, ки он гунбазпуш буда, дар дохили он шахсоне, ки офтобро мепарастиданд, оинҳои худро ба ҷо меоварданд.

Гуруҳи чоруми маданияти меъморӣ саразмиҳо қасри доҳиёни қабилаҳо мебошад. Дар ҳафриёти ёдгориҳои Олтинтепаи Хуросони Шимоли, Мундигаки Афғонистони ҷанубӣ бостоншиносон В.М.Массон, Ҷими Касал яке аз биноҳои бошукуҳи ёдгориҳои номбурдари қасри доҳиён номидаанд. Аз он ки ин ёдгориҳо ҳамзамони Саразманд, мо низ бинои нисбатан бузурги ҳафриёти 5-умро қасри доҳиёни қабилаҳо номидем.

Қасри Саразм аз ду толори васеъ ва 4 хонаи алоҳидаи 150 мураббаъ метра иборат аст. Хонаҳои дигар чӣ вазифа доранд, то ҳол номаълуманд. Вале 2 толори кушоду барҳавои ин бино бевосита ҷамъомадгоҳи пешвоёни қабила мебошанд. Толори аз ҳама калон, ки масоҳаташ зиёда аз 80 метри мураббаъ аст, дар девори шимолиаш 4 тирезаи кушод дорад. Тирезаҳо барои равшани даромадан ва ҳам барои тозакунии ҳавои толор хизмат мекарданд. Дар мобайни толор оташгоҳи муқаддаси доирашакли бурришаш 1 метру 30 см. ҷойгир аст. Ин нишони он аст, ки бошандагони толор дар мавриди зарури ба оташи муқаддас сачда карда, иҷрои ин ё он корро аз худой оташ дар назди доҳӣ ва намояндагони қабилаҳои дигар талаб менамуданд.

Азбасакӣ ягон осори хаттӣ ва ё аққалан ривоятӣ дар даст нест дар толор гап дар бораи чӣ меафт гуфтан душвор. Вале худӣ кашфиёти қаср имконият медиҳад бигӯем, ки саразмиҳо зиндагонии худро бо роҳнамоии «Доҳӣ» ва донишмандони барумандӣ қабилаҳои худ пеш мебарданд.

Аз ин мебарояд, «қаср» аҳамияти ҷамъияти дошт. Аз ин ҷо дар бунёди чунин бино дар замони худ боҳашамат меъмрон, хиштрезон, ҷубқорон, андовачиҳо ва одамони касбу кори мухталифи Саразм иштирок доштанд. Зеро сохтани чунин бино ҳоло дар ҷамъияти ибтидоӣ ба шахси алоҳида ва оилаи имконпазир буд.

Кушода шудани анбори ғалла, «қасри доҳӣ» шаҳраки Саразм ва маъбадҳои дар боло ишора шуда санъати бузургӣ меъмронӣ қадимии ниёгонамонро нишон медиҳад. Ин бори дигар собит менамояд, ки гузаштагони суғдиёни қадим аз тоҷикони муосир ҳануз дар зиннаҳои аввали тамаддун ба

деҳқадаву шахрсозӣ шуғл доштанд. Ин маданиятро мардуми аз ягон халқӣ бегона мерос нагирифта, баръакс ба халқӣ худ, ҳамсоғони худ мерос гузоштаанд.

Аз оғози ҳафриёт то ин дам ҳамагӣ дар 2 ҳектор ҳафриёт гузаронида шуд, ки ин як бар сад қисми ёдгори ташкил мекунад. Илова ва қайд кардан ҷоиз аст, ки ёдгори чор давраи зиндагониро аз сар гузаронидааст, ки зиёда аз ҳазор сол тул мекашад. Равшан гардид, ки ҳар як давраи зиндагӣ аз 150 то 300 сол, дар баъзе ҷойҳо то 400 сол давом кардааст. Дар рафти ҳафриёт мо қабатҳои алоҳидаи осори зиндагиро давра ба давра омӯхта, роҳҳои тараққиёти зисту зиндагонии ниёгонамонро муайян намудем. Ҳоло исбот шуд, ки ҳар як давра бо тарзи иморатсозӣ, кулолгарӣ ва намудҳои алоҳидаи ҳунармандӣ аз якдигар фарқ мекунанд. Он биноҳои номустаҳками похсагине, ки дар давраи аввал истиқоматгоҳи мардум буданд, дар давраҳои дуюму сеюм аз хиштҳои бузургҳаҷм бо деворҳои паҳну баланд сохта мешуданд. Агар дар ду деворҳои аввал саразмиҳо яке аз хонаҳои худро ба ибодатгоҳ

А.Исҳоқов

Саразм оғози тамаддуни халқӣ тоҷик

табдил дода, дар он ибодат кунанд, минбаъд дар давраҳои сеюм ва чоруми зиндагӣ ибодатгоҳро дар ҷои алоҳида сохта якҷанд авлоду қабила дар маъбади умумӣ якҷоя ибодат мекарданд. Аз ин бармеояд, ки саразмиҳо пешвои афкори худро доштаанд. Ин далели дигар дарачаи баландӣ маънавияти онҳоро ифода менамояд. Аз ин ру метавон гуфт, ки ҳар як аъзои ҷамъият ба танҳои рафтор накарда, дар атрофи «Доҳӣ» ашрофи дин муттаҳид шуда буданд.

Ҳамаи ин имкон медиҳад, ки оиди сохти ҷамъияти ниёгонамон ҳулосае барорем. Сохти ҷамъияти сокинони Саразм демократӣ-умумихалқӣ буд. Дар навбати худ оила, авлод ва қабилаҳои алоҳида, албатта пешвоёни худро доштанд ва аз руи нишондодҳои онҳо амал мекарданд. Пешво ва ё сардор аз ҳисоби шахсони алоҳидаи дар қору зиндагӣ маҳорат нишондода интиҳоб карда мешуданд, дигарон аз руи гуфтаҳои у амал мекарданд. Дар ҳолати пайдо шудани як-ду шахси ғайрӣ, ки ба қору зиндагонии аъзоёни ҷамъият ҳалал мерасониданд, онҳоро бори аввал танбеҳ мебуданд, дар ҳолати ислоҳ нашудан аз ҷамъият меронданд.

Барои мутаҳидии ҳамаи авлодҳо ва қабилаҳо пешвоён «Доҳӣ» худро интиҳоб мекарданд. Ба зиммаи «Доҳӣ» вазифаи нигоҳдории суннатҳои ҷамъиятӣ, беҳатарӣ ва ба роҳ мондани намудҳои алоҳидаи истеҳсолот ва тақсими неъматҳои моддӣ ҷамъияти гузошта мешуданд.

Дар истеҳсоли неъматҳои моддӣ, ашёи рузгор ва маданияти зиндагонии одамон низ тафовути кулӣ мушоҳида карда мешуд. Чӣ хеле ки баррасӣ шуда буд саразмиҳо дар замони

ибтидои тараққиёти зиндаги дорои зарфҳои сафоли, олотҳои шикори, ҳунарманди ва кишоварзи буданд. Ҳунармандон қариб ҳамаи олотҳои худро аз сангҳои гуногун, устухонҳо месохтанд.

Ба саволе, ки саразмиҳо кадом намуди маъданҳоро истеҳсол ва истифода мекарданд дар фаслҳои боло сухан ронда будем. Аввалин маъдане, ки сокинони ин ҷо дар рӯзгору ҳаёти маданият худ истифода мебарданд, мис ва тилло буд. Аз ин ру метавон, гуфт ки давраҳои якум ва дууми зиндагонии сокинони Саразм ибтидои азхудкунии намудҳои мухталифи ҳунарманди, аз он ҷумла касби маъдангудозӣ буд.

Дар рафти ҳафриёти давраҳои сеюм ва чорум мо миқдори зиёди осорҳои ҳунармандиро дарёфт намудем, ки дар байни онҳо олотҳои ҳунарманди, хоҷаги, ҷанги-мудофиави ва санъатҳои маданият маънави мавқеи калон дорад. Чӣ хеле ки дар фасли «Маъдан ва маъдангудозӣ» хотиррасон карда будем, сокинони Саразм аз ибтидои ҳазорсолаи 3-юми пеш аз милод аз қариб кӯҳҳо роҳи кандани сангҳои гуногуни қиматбаҳо ва маъдандорро ба хубӣ азхуд карда буданд. Аз ҷиҳати илмӣ равшан гардид, ки дар замони мису биринҷи саразмиҳо зиёда аз 15 намуди ашёҳои истеҳсоливу хоҷагиро сохта метавонистанд, ки қисми зиёди онҳо воситаи робитаи тичорати буданд.

Маданияти модда ва маънавии сокинони Саразмро ҳануз дар ҳазорсолаҳои 4-ум ва 3-юми пеш аз милод дар аксари марказҳои кишоварзи ва ҳунармандии кишварҳои Шарқи Наздик мешинохтанд.

Дар ҳафриётҳои Саразм дарёфт шудани зару зеварҳои аз сангҳои қиматбаҳо: ақиқ, лочувард, фируза, йашмо ва устухонҳои гушмоҳиҳои баҳриву уқёнуса сохташуда, ки аз Эрон, Балучистон, Ҳиндустон ва Бадахшон оварда шуда буданд, далели роҳҳои алоқаи мардуми болообии Зарафшон бо ҳунармандони кишварҳои номбурда мебошад.

Тоҷирони Байаннаҳрайн, Сиистон, Хуросон, Бадахшон, Афғонистону Балучистон ва Ҳиндустон ба водии Зарафшон пеш аз ҳама ба шаҳраки Саразм ашёҳо оварда, онҳоро бо тилло, нуқра, қурғошим ва олотҳои мисиву биринҷи иваз мекарданд. Вале бояд иқрор шуд, ки то ҳол ба ғайр аз зебу зиннатҳои номбурда, бисёр намудҳои дигари молҳои аз кишварҳои дигар овардашуда ба мо маълум нестанд.

А.Исҳоқов

Саразм оғози тамаддуни халқи тоҷик

Тахмин карда мешавад, ки тоҷирон аз ёдгориҳои кишварҳои номбурда, боз баъзе намудҳои матоҳҳо, рангубор ва шояд шилию биринҷ оварда бошанд. Оиди аз кишварҳои ҷануб, хусусан аз Покистону Ҳиндустон, овардани шилию биринҷ мо далели баҳсноталаб дорем. Қадимтарин донаҳои шили дар кишварҳои Шарқ аз тарафи бостоншиносии фаронсави Ч.Ф.Чариш дар харобаи ёдгории Меҳргар дарёфт шудааст. Тадқиқотчи бозёфти худро ба ҳазорсолаи 6-5-уми пеш аз мелод мансуб медонад. Дар Саразм то ҳол шили дарёфт нашудааст. Аз ин ру метавон гуфт, ки саразмиён парвариши ин намуди ғалладонаро азхуд накарда буданд. Вале тахмин дорем, ки ниёгонамон зиёда аз чор ҳазор сол қабл аз замони мо, дар охири ҳазорсолаи 3-юм ва ибтидои ҳазорсолаи 2-юми пеш аз милод шояд маданияти шиликориро низ азхуд карда бошанд.

Чӣ хеле ки дар фасли «Кишоварзон ва чорводорон» ёдрас намуда будем, қадимтарин намуди ғалладонаи мардуми водии Зарафшон ҷав, гандум, нахӯд, зағир, мушунг буданд, ки онҳо даҳҳо ҳазор сол пеш дар доманақӯҳҳо ва водии ин кишвар ба таври табиӣ меруиданд.

Ҳоло мавриде расидааст, ки оиди иқтисодиёт ва маънавиёти ниёгонамон сухан ронем. Натиҷаҳои бостонии гувоҳанд, ки иқтисодиёти сокинони Саразм хеле серсоҳа буд. Манбаи асосии хӯрок маҳсулоти кишоварзи, чорводорӣ, шикорчигӣ, моҳидорӣ буданд. Ҳамаи ин соҳаҳо саразмиҳо нисбати замони худ ба дараҷаи баланд медонистанд.

Дар ҳар як даври замон инсон ба ғайр аз ҷои истиқомат ва неъматҳои модда, ки қисман дар боло ишора шуда буд, ба сару либос низ эҳтиёҷоти калон дорад. Дар ҳолате, ки ҳоло сокинони Саразм дар ибтидои тамаддун меистанду асрори кишти пахта ва истеҳсоли шоҳиро намедонистанд, ҳалли масъалаи бо сару либос ва пойафзол таъмин намудани аъзоёни ҷамъият

хеле душвор буд. Вале бо вучуди ин саразмиҳо урён намегаштанд. Дар тан либосу дар пой пойфзол доштанд. Ин зарурият аз пӯсту пашми чорво таъмин карда мешуд.

Дар ҳафриёти Саразм то ҳол зиёда аз 500 дона сари урчуқҳои ресандагӣ, даҳҳо дарафшу сузанҳо ва дигар олотҳои бофандагиву дузандагӣ дарёфт шудаанд, ки оиди онҳо дар фасли боло сухан ронда будем.

Хулоса, бояд гуфт, ки ниёғони мо дар Саразм барои авлоди минбаъда намудҳои мухталифи касбу ҳунарро мерос гузоштаанд. Ин касбу ҳунар дар тӯли ҳазорсолаҳо такмил ёфтаанд. Вале афсус, ки қисми зиёди касбу ҳунари ниёғонамон аз ёду хотири мо фаромуш шудаанд. Имруз оҳангарону кулолгарон, чармгарону бофандагон ва дигар ҳунармандони халқ мероси бои ниёгонро ба хотир намеоранд. Аз байн рафтани ҳунари халқӣ харобшавии фарҳанг мебошад, харобшавии фарҳанг ба нестшавии миллат оварда мерасонад.

Чамъбасти мушаххаси кашфиёту бозёфтҳои шаҳраки Саразм моро водор мекунад, бигуем, ки маданияти Саразм дар натиҷаи робитаи байниҳамдигарии мародуми Шарқ инкишоф ёфтааст. Кишоварзону ҳунармандон, санъаткорону меъморон дар тамоми марказҳои тамаддуни Шарқ аз баҳри Миёназамин то Бадахшон, аз Хоразм то Ҷинд вучуд доштанд. Ин сарзамини паҳновар дар натиҷаи робитаи тичоративу фарҳангӣ додугирифтӣ маҳсулоти кишоварзиву ҳунармандӣ, қариб ки баробар тараққӣ карданд. Дар ин робита сокинони болообии водии Зарафшон бо тиллову нуқра, мису қурғошими худ ширкат меварзиданд. Шояд аз ҳамин сабаб бошад, ки дар гузашта ва имруза маданияту исму фарҳангӣ тоҷикони қадиму муосир бо маданияти моддиву маънавии мардуми Шарқ: эронӣён, афғонҳо, балучҳо, ҳиндуён, панҷобиҳою кашмириҳо, арабҳо наздики доранд.

Ҳоло замон - замони худшиносӣ. Ҷар як қавму миллат дар ҷустуҷӯи сароғози таърихи худ мебошад. Мо тоҷикон ба тӯфайли шаҳраки Саразму осорҳои моддӣ ва маънавии он сароғози худро дарёфт кардем, ки вай дар айни замон решаи 5500-сола дорад, ва ин ҳақиқат ва ҳастии таърих мебошад.